

“СВОБОДА НА БАРИКАДАХ”

До другої річниці
Революції Гідності

Ежен Делакруа. Свобода на барикадах. 1830 р.

Картину з такою назвою 32-річний **Ежен Делакруа** створив у 1830 році, під впливом “трьох славних днів” липневої революції в Парижі, яка скинула з трону останнього з династії Бурбонів короля **Карла X**. Це найвідоміше полотно, присвячене боротьбі за свободу і незалежність Франції. Повсталий народ, більшістю якого було студентство, вийшов на вулиці, щоб добитися скасування низки урядових обмежень. Автор, вочевидь, прагнув охопити масштаб усієї події, передати відчуття неосаяжності й розмаху того, що сталося. Серед повстанців художник зобразив й самого себе зі зброєю в руках, чим підкреслив свої політичні переконання і своє прагнення долучитись до протесту. Сам автор так описав своєму братові Шарлю мотиви створення картини: “Я вибрав сучасний сюжет — барикаду, хоч я й не послужив батьківщині в бою, послужу їй хоча б у малярстві”.

Барикади (від фр. *barricade* — бар’єр, перешкода) — переважно міський спосіб протистояння добре організованій владній силі. Перші барикади виникли в Парижі в Середньовіччі і від того часу в кожній революції відігравали важливу роль. Їх яскраво описав **Віктор Гюґо** у романі “Знедолені”. Цей своєрідний щит дозволяє не тільки захиститись беззбройним протестувальникам від куль нападників, ба, навіть,

Ежен Делакруа (1798—1863). Автопортрет, близько 1837 р.

Ніка Самофракійська. Лувр, Франція.

Статуя споруджена мешканцями грецького о. Родос на згадку про перемогу, здобуту ними над флотом сирійського царя. Один із найвідоміших взірців античної епохи, присвячений богині перемоги на ім'я Ніка.

Статуя знайдена на о. Самотракі у квітні 1863 року французьким консулом і археологом-любителем Шарлем Шампуазо і того ж року перевезена до Франції

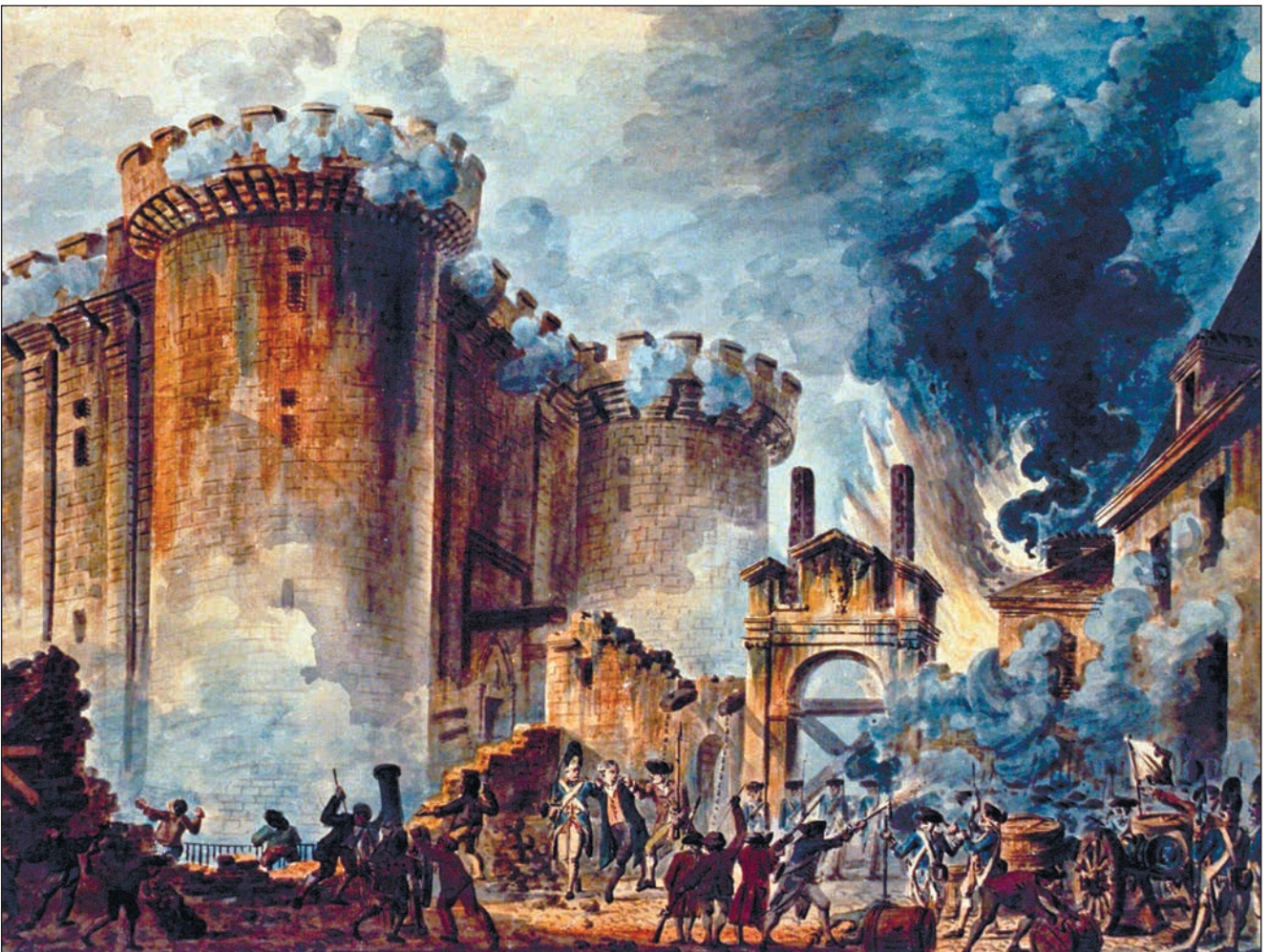
зупинити їх броньовану колісну техніку. Наш час додав у їхнє будівництво суттєвий, як виявилось, матеріал — гумові шини. Чорний їдкий дим від них не тільки заступає оптику прицілів, але й при попутному вітрі — обкурює нападників. До давніх римських катапульг і “зброї пролетаріату” — бруківки (*І. Шадр*), додалися у новітні часи ще й пляшки зі запальною сумішшю, названі майданівцями “коктейлями Грушевського”. Розкріпаченням духу, потужним акордом гідності стала поява на українських барикадах піаніно. Досі світ такого не чув і не бачив. Ось чому очільники “північних вовків” мстять нам, панічно побоюючись яскравого прикладу мужньої боротьби за людську гідність. Адже сонце Свободи й вітер Волі можуть пробратись крізь верхні “зуби” брунатних кремлівських мурів.

Для зображення абстрактного поняття “свобода” *Делакруа* вибрав алегоричний образ на третину оголеної, босої жінки. Саме жінка, за задумом автора, мала уособлювати мрії про волю, звільнення від рабських пут і прагнення докорінних змін у суспільстві. Художник поставив її у центрі картини, на вершині барикади, з піднятим догори в правій руці французьким триколюровим прапором та мушкетом, з натягнутим на нього багнетом, — у лівій. Вона, як *Ніка Самофракійська*, надихає повстанців і веде їх уперед, не зважаючи на бездиханні тіла (на передньому плані) тих, що вже полягли за свободу. Композиція дуже

динамічна. Майже оголені груди Свободи також ніби рвуться вперед, передаючи глядачу запал боротьби. В її подоби можна розгледіти риси найкращих зразків античного мистецтва: пропорції обличчя відповідають канонам краси, які сповідувала грецька скульптура в особі *Венери Мілоської*. Проте ця осучаснена Венера, здається, втратила грецькі прототипи і стала втіленням ідеалів нового часу. Вільний одяг, що розвівається під легким вітерцем, надає динамічності її образу, характерної для епохи романтизму. На її голові — бордова яacobінська шапка, що символізує солідарність з повстанням 1793 р., очолюваним яacobінцями (*Робесп'єром, Дантоном, Маратом, Сен-Жюстом*), яке почалося зі взяття Бастилії. Інші фігури на першому плані картини уособлюють сили, які здійснили революцію: робітник з шаблею, інтелігент (сам автор) в капелюсі зі зброєю та азартний хлопчина з пістолями в обох руках, такий собі *Гаврош*, якого згодом опише *Гюґо*. Туман від порохового диму приховує натовп повстанців, який ніби напірає з глибини картини. Проте, що це Париж, нагадає лише правий бік картини, де видніються башти собору Нотр-Дам.

Венера Мілоська. Лувр, Париж

Жан-П'єр Уель. Штурм Бастилії 14 липня 1789 р. Національна бібліотека Франції

Свята Маріанна — символ Франції.
Скульптор — Т. Доріо, близько 1871 р.

Іван Марчук, видатний український мистець,
і Микола Григорчук, автор статті

Ерік Буве, фотокореспондент:
*“Важко словами описати мужніх людей,
яких бачив на Євромайдані. Це були люди,
котрі віддали своє життя за свободу. Це — герої!”*

Для Франції не дивно, що жінка очолює спротив. Досить згадати, як юна селянська дівчина *Жанна д'Арк*, описана *Вольтером* у поемі “Орлеанська Діва” (1755 р.), очолила визвольну боротьбу французького народу проти англійських загарбників під час Столітньої війни 1337—1453 рр., і визволила міста Орлеан та Реймс. Зрештою, заступницею Франції є свята *Катарина*, а заступницею Парижа — свята *Женев'єва*. Одним із символів Франції, крім відомих — галльського півня і білої лілії *Бурбонів* — є свята *Маріанна*. Знаменита статуя *Ф. Бартольді* “Свобода” в Нью-Йоркській гавані — парижанка, образ якої навіяний вуличними боями в Парижі 1851 р., — була

подарована Францією до 100-річчя американської революції та відкрита на 10 років пізніше — 28 жовтня 1886 р.

Образ “Свободи на барикадах” — вічно живий, як вічно житиме в середовищі людей “дух, що тіло рве до бою”, нетерпимість до гноблення й прагнення до справедливості. Саме французький фотограф *Ерік Буве (Bouvet)*, попри загрози власному життю, залишив на пам'ять людству тисячі живих світлин — свідчень нашої Революції Гідності. Французькі урядовці, вражені новітніми барикадами на Майдані — явищем, небаченим у містах Європи XXI століття, — в один час мали намір привезти шедевр *Делакруа*, — “Марсельезу французького живопису”, — з Лувра для демонстрації в Україні. *Делакруа* доклав чимало зусиль, щоб ця його найкраща річ потрапила до Лувра. По різному складалася потім доля його картини в Луврі: її то демонстрували, то заховували в запасники, залежно від стану свободи у самій Франції.

Цікаво, що репродукцію цієї картини у вигляді плаката можна було побачити в Києві на IV Міжнародному фестивалі “Книжковий Арсенал”. Тільки замість триколюра жінка тримає у тій же руці прапор Євросоюзу, а чоловіки по обидва боки від неї, замість капелюхів і шапок на головах, мають каски та “балаклави”.

Багато малярських творів створив і наш Майдан Гідності. Заслужену славу їм принесуть прийдешні часи. ■

Микола Григорчук,
доктор фіз.-мат. наук, пров. наук. співроб.
Інституту теоретичної фізики
ім. М.М. Боголюбова НАН України, м. Київ

Світлини до статті “Свобода на барикадах” —
французького фотографа **Еріка Буве**

Нам пишуть Календарні ребуси

Вельмишановний Ярославе Степановичу!

Вітаю із Новим роком! Пропоную читачам “Світогляду” цікаві арифметичні “ребуси” у двійковій системі на тему минулого, теперішнього і наступних років.

Рік 2015 = 11111011111 у двійковій системі.

Надзвичайно симетричне число. Наступне буде в 8127 році.

У новорічну ніч останні 6 цифр зміняться на протилежні й стане 11111100000 — ювілейне число. Високосний рік має щонайменше два нулі 00. А тут 5 нулів у кінці... Наступний раз в 2080.

2016=111111100000

2032=111111100000

2040=111111110000

2044=111111111000

2046=111111111100

2047=111111111110

2048=100000000000 — це вже “програмістський Міленіум” = 2 кілобайта у байтах :).

Але 2017 — просте число. Мабуть, і рік буде простий. Щодо інших представлень 2016 року — варіанти подано на рисунку.

Бажаю Вам, колективу ГАО, членам Української астрономічної асоціації міцного здоров’я, миру, ентузіазму, що дозволить знаходити й реалізовувати можливості для нових проєктів та приємних подій! Чистого неба у всіх сенсах!

Хай живе українська астрономія! ■

З найкращими побажаннями

*Іван Андронов, доктор фіз.-мат. наук, професор,
зав. кафедри Морського національного
університету, м. Одеса, 1 січня 2016 року*

Календарні математичні “ребуси”

2016 = 1 + 2 + 3 + ... + 63
and ...

$$2016 = 2^5 \times 3^2 \times 7$$

$$2016 = 1 + 2 + 3 + \dots + 63$$

$$2016 = 1^2 - 2^2 + 3^2 - 4^2 + \dots - 62^2 + 63^2$$

$$2016 = \sqrt{1^3 + 2^3 + 3^3 + \dots + 62^3 + 63^3}$$

$$2016 = 2^{11} - 2^5$$

$$2016 = 2^{6-1} \times (2^6 - 1)$$

$$2016 = 2^{10} + 2^9 + 2^8 + 2^7 + 2^6 + 2^5$$

$$2016 = 11111100000 \text{ (binary)}$$

$$2016 = 3^3 + 4^3 + 5^3 + 6^3 + 7^3 + 8^3 + 9^3$$

$$2016 = 2^3 + 4^3 + 6^3 + 12^3$$

$$2016 = 2 \times (3^2 + 3^3 + 3^{2+3} + 3^{2 \times 3})$$

$$2016 = 11^4 - 10^4 - 9^4 + 8^4 - 7^4 + 6^4 + 5^4 + 4^4 + 3^4 - 2^4 - 1^4$$

$$2016 = 9!! + 8!! + 7!! + 6! - 5! - 4! + 3! - 2! + 1! + 0!$$

$$2016 = 2 \times 7! \div 5$$

$$2016 = 1 + 2 + 4 + 8 + 16 + 32 + 63 + 126 + 252 + 504 + 1008$$

$$2016 = 666 + 666 + 666 + 6 + 6 + 6$$

$$2016 = 888 + 888 + 88 + 88 + 8 + 8 + 8 + 8 + 8 + 8 + 8 + 8$$

$$2016 = 999 + 999 + 9 + 9$$

$$2016 = 888 + 666 + 444 + 8 + 6 + 4$$

$$2016 = 999 + 777 + 99 + 77 + 9 + 7 + 9 + 7 + 9 + 7 + 9 + 7$$

$$2016 = 1234 + 567 + 89 + 123 + 1 + 2$$

$$2016 = 1243 + 5 + 678 + 90$$

$$2016 = 987 + 654 + 321 + 9 + 9 + 8 + 7 + 6 + 5 + 4 + 3 + 2 + 1$$

$$2016 = \sum_{k=1}^{63} k = \sqrt{\sum_{k=1}^{63} k^3} = \sum_{k=1}^{63} (-1)^{k+1} k^2 = \sum_{k=0}^{31} (4k + 1)$$

Дорогий Іване Леонідовичу!

Щиро дякую за привітання та унікальне спостереження за числами. Я запропонував **І. Вавилівій** помістити його у “Світогляд”. Чи даєте згоду?

Бажаю Вам та Вашій команді щасливого 2016 року! ■

З повагою

Я. Яцків, 4 січня 2016 року

Футурологія

Експерти зробили прогноз на 100 років: міста під водою, колонізація Місяця, їжа з 3D-принтера

На думку експертів, за 100 років їжа, яку скачуватимуть з Інтернету та друкуватимуть на 3D-принтерах, стане вже чимось звичним. Як і пересування на персональних дронах. Щодо того, яким буде наш світ у 2116-му році, свої припущення зробили футурологи, науковці, архітектори та урбаністи у Smart Things Future Living Report.

На думку експертів, цілком імовірним є те, що на 3D-принтерах можна буде друкувати готові будівлі разом із умеблюванням. Замість шпалер будуть LED-екрани, картини на яких власники змінюватимуть

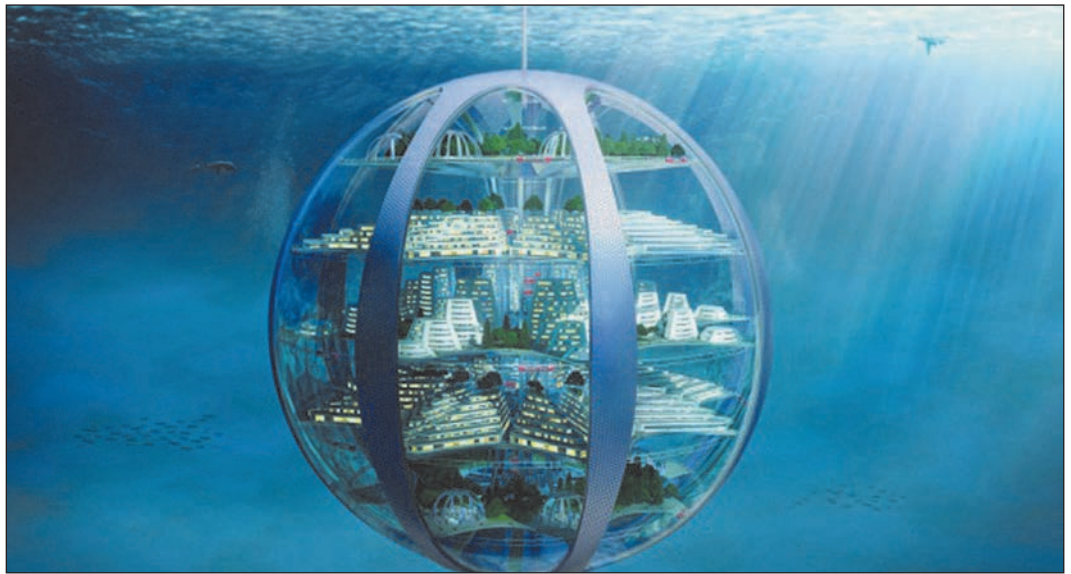
залежно від свого настрою. Між іншим, селитимуться земляни й під землею та в океанах — у містах-бульбашках. А технологію 3D-друку їжі, котра уже існує, буде вдосконалено. Так, наприклад, наші нащадки скачуватимуть страву улюбленого шеф-кухара та за лічені хвилини роздрукуватимуть її собі на тарілку.

Буде колонізовано Місяць та Марс, і туди відбуватимуться регулярні комерційні рейси. Що стосується земного транспорту, то майбутнє — за дронами, вважають експерти. До них можна буде чіпляти навіть власні будинки, щоби разом із ними вирушати в подорож. Нагадаймо, бельгійський архітектор **Вінсент Каллебот** придумав, як збудувати на океанському дні шмарочоси, використавши пластикові відходи. ■

Фото зі сайту The Daily Mail

15 лютого 2016 року

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – 2116 ПОГЛЯД ФУТУРОЛОГІВ І УРБАНІСТІВ

Нам пишуть

Вельмишановний Ярославе Степановичу!

Наша рідна Гуцульщина знову подарувала Світу чудовий мистецький дар — вийшов з друку прекрасний “Гуцульський календар — 2016”.

Мої друзі з Криворівні, де колись моя мати заснувала школу та чителювала, надіслали цей художній твір, в якому оспівуються останні роки перебування нашого славного генія *Івана Франка* в Криворівні.

Відчуваючи Вашу глибоку любов до цього Славного Краю, надсилаю Вам цей чудовий Календар, яким може гордитися наш Рід.

*Юрій Сеньковський,
член-кореспондент НАН України,
м. Львів, 26 січня 2016 року*

“ГУЦУЛЬСЬКИЙ КАЛЕНДАР”

визнали й академіки.

На адресу редакції журналу “Гуцульщина” надійшов лист від *Ярослава Яцківа* — академіка НАНУ, відомого астронома й геодезиста, лауреата Державної премії України (1983, 2003), доктора фізико-математичних наук, головного редактора журналу “Світогляд” — такого змісту:

Шановні колеги!

Дозвольте мені до вас так звертатися, оскільки я на громадській ниві підтримую видання декількох науково-популярних журналів. Мій колега, професор *Юрій Сеньковський*, переслав мені 20-й спецвипуск журналу “Гуцульщина” — “Гуцульський календар”, за що йому сердечно дякую.

Я прочитав журнал “одним махом”, не відриваючись, всмоктуючи в себе таку щирю любов до рідної землі, до її шанованих людей, яку надихає читання “Календаря”.

Я пишаюся тим, що в Україні є такі подвижники слова і духу, хто вірить у її славне майбутнє. Тож дякую редакції журналу за подвижницьку працю в ім'я розвитку Гуцульщини й України. ■

*Зі щирою повагою
Ярослав Яцків*

Нам пишуть

Шановні читачі!

Передостаннє речення першого абзацу статті “**НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ЕТНОКУЛЬТУРИ, ЕТИКИ Й ЕСТЕТИКИ ТА ХУДОЖНЯ ПРАКТИКА МИКОЛИ ПИСАНКА**” (автор — Микола Дьомін) на стор. 17 журналу “Світогляд” № 6 (56) за 2015 рік слід читати так:

“Неодноразово навідувалися в Любарці й *Григій Тютюнник*, *Микола Вінграновський*, *Дмитро Павличко* та дивувалися вишивкам тієї мудрої жінки”.

*З повагою,
Микола Дьомін*

Учені назвали шість доведених наукою способів віддалити смерть

Як свідчать відомий фахівець із довголіття доктор **Володимир Хавінсон**, президент Європейської асоціації геронтології та геріатрії, і вся сучасна світова наукова література, є деякі рецепти, які достовірно подовжують тривалість життя.

Метод №1 збільшення тривалості життя і підвищення його якості — це **обмеження калорійності харчування**. Всі довгожителі світу — хоч в Японії, хоч в Італії, хоч на Кавказі — як правило, їдять дуже небагато. Підраховано, що зменшення калорійності їжі на 20 — 30 % скорочує ймовірність захворіти діабетом на 50 %, а на рак — на 70 %. Вся річ у тому, що тепер ми, як правило, їмо набагато більше, ніж потрібно нашому організму, який еволюційно формувався в умовах великої кількості фізичних навантажень і хронічного браку їжі.

Рецепт №2: якщо ви не можете собі уявити, як це так — менше їсти, при цьому жити довше хочете, треба **їсти хоча б трохи менше солі і цукру**. Доведено, що надлишок солі викликає гіпертонію, а як наслідок — ранній інсульт. Цукор теж винен у багатьох проблемах — від нього погіршується робота і мозку, і серця, а найголовніше — він псує нашу підшлункову залозу, провокуючи діабет, ожиріння і ранню смерть.

Рецепт №3. Аналіз історій хвороб та щоденників сотень тисяч людей показав: живуть відчутно довше ті, хто з'їдає **не менше п'яти порцій овочів і фруктів упродовж дня**. Порцією за міжнародною термінологією називають кількість, яка поміщається в жмені людини, що про неї йде мова. У фруктах і овочах багато різної користі, але головна — антиоксиданти, які борються в організмі з активними, що порушують

клітину, формами кисню. За словами фахівців, краще їсти різні овочі, фрукти і ягоди, а не просто з'їдати п'ять яблук у день.

Рецепт №4 у списку доведених наукою способів подовження життя — **регулярний прийом невеликих доз аспірину**, починаючи приблизно від 50 років. Давно встановлено, що він сприяє розрідженню крові, зменшуючи ризик інфарктів та інсультів, а нещодавно вчені ще й з'ясували, що водночас знижується частота виникнення кількох видів раку — стравоходу, шлунка, кишечника, простати. Мабуть, річ у тому, що аспірин душить у зародку найменші вогнища запалення, які часто перероджуються в пухлину.

П'ятий пункт у наборі довгожителів — сон в повній темряві. Виявляється, світлові перешкоди порушують вироблення в мозку гормону мелатоніну — вкрай важливого для імунітету і протиракового захисту. Саме завдяки йому організм як би перезавантажується і очищається вночі. Збої в цьому процесі вкрай небажані.

Важко сказати, на якому місці за важливістю останній, **шостий пункт**, але факт залишається фактом: однією зі заповук довголіття є **активна розумова діяльність**. Фахівці поки точно не знають, як це працює, але коли дивишся на патріархів вітчизняної науки і культури, переконуюєшся: рецепт правильний.

Можливо, подальші дослідження поповнять цей перелік. ■

*За матеріалами ЗМІ надіслав
Еммануель Діамант,
м. Кір'ят-Оно, Ізраїль
19 січня 2016 року*

Вікторія Парова. Мікроорганізми, які передаються повітряно-крапельним шляхом і руйнують наше здоров'я (гострі респіраторні вірусні інфекції, дифтерія, скарлатина, туберкульоз та інші)

*Фотографія —
переможець конкурсу 2015 року
науково-популярних фотографій
Державного фонду фундаментальних
досліджень України*

Нам пишуть

Наука — для допитливих

Наукове талант-шоу Falling Walls Lab Kyiv 2015

В Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка 17 вересня 2015 року відбулося перше наукове талант-шоу Kyiv Falling Walls Lab*. Генеральним партнером конференції стала компанія “Нова пошта”. *“Дуже приємно було бачити сьогодні стільки молодих людей, які хочуть змінити світ на краще. Багато проектів стосувалися таких важливих сфер життя, як медицина та екологія. Адже від того, що ми зробимо сьогодні, залежатиме здоров’я нації у майбутньому. Крім того, в ході конференції прозвучали кілька інноваційних ідей, пов’язаних з транспортом і логістикою. А інновації — це частина ДНК нашої компанії, тому що експрес-доставка давно перестала бути просто перевезенням вантажу з точки А у точку Б і перетворилася на складну систему, яка постійно вдосконалюється. Саме тому наукові ідеї можуть знайти практичне застосування в бізнесі”*, — прокоментував підсумки Kyiv Falling Walls Lab співзасновник компанії “Нова пошта” **В’ячеслав Клімов**.

Переможцями стали:

I місце: Олександр Шиманко з Івано-Франківська. Його проект — гаджет “Розумна подушка”, яка допомагає моніторити життєві показники людини, зокрема, відстежувати якість сну. За підтримки генерального партнера конференції, компанії “Нова пошта”, Олександр побував у Берліні, де 9 листопада 2015 р. на Falling Walls Conference здобув спеціальний приз симпатій глядачів.

II місце: Оксана Борисенко з Києва, яка представила проект Enable Talk — рукавичку, що “перекладає” мову жестів, яку використовують глухонімі. Журі прийняло безпрецедентне рішення й ухвалило від-

Переможець конкурсу проектів Kyiv Falling Walls Lab — Олександр Шиманко.

Ліворуч — голова журі конкурсу, член-кореспондент НАН України, доктор фіз.-мат. наук Клим Чурюмов

правити у Берлін й Оксану, щоб вона представила на Falling Walls Conference свій винахід. Це рішення стало можливим завдяки технологічному партнеру UTIEA (Український альянс експорту технологій та інновацій). *“Конференція Falling Walls Lab Kyiv довела, що Україна, як справжня частина світового дослідницького і бізнес-середовища, працює над вирішенням світових проблем у галузі екології та охорони здоров’я, а також над перспективами розвитку людства й технічного прогресу. Сподіваюся, це започаткує цілий ряд подібних національних та міжнародних конференцій, де українці зможуть співпрацювати, презентувати ідеї та знайти підтримку для своїх трансформаційних проектів”*, — сказав **Тарас Вєвега**, представник UTIEA, до складу якого входять шість провідних постачальників послуг ІТ-аутсорсингу з офісами в Україні — Ciklum, EPAM, GlobalLogic, Luxoft, Miratech та SoftServe.

III місце: Едуард Братушка з Києва, який створив настільну гру “Зараження”, що допомагає людям подолати медичну неграмотність і дізнатися більше про свій організм. Едуард отримав планшет від інноваційного партнера “Майкрософт Україна” та “Фонду Кличка”. *“Вже понад 10 років ми підтримуємо інноваційні ідеї та проекти в Україні, спрямовані на те, щоб допомогти людям і змінити світ на краще. Наша програма для стартапів Biz Spark надала підтримку понад 400 молодим українським компаніям. Ми підтримуємо новаторів і створюємо можливості для розвитку стартапів, роблячи внесок у розвиток економіки країни”*, — наголосив **Віктор Цикунов**, директор департаменту стратегічних технологій компанії “Майкрософт Україна”. *“Коли ми говоримо про науку в Україні, нам є чим пишатися. Рентгенівський апарат, трамвай на електричній тязі, концепт персонального комп’ютера, гелікоптер, космічна ракета та багато іншого — плоди наукового генія українців”*, — підвела підсумок **Аліна Носенко**, директор “Фонду Кличка”.

*Довідка:

Falling Walls Labs — міжнародний формат наукових конференцій для обдарованих молодих людей, що генерують прогресивні ідеї. Від 2009 року в різних містах світу проходять такі “лабораторії”, де студенти, аспіранти, політики, підприємці, філософи, мистецтвознавці представляють свої ідеї науковому співтовариству своєї країни.

Регламент конференції — три хвилини на доповідь і три слайди презентації. Конференції Falling Walls Labs схожі на талант-шоу, тільки замість пісень та естрадних номерів тут — наукові доповіді на актуальні теми, що хвилюють світове співтовариство.

Переможці кожної “лабораторії” збираються на фінальну наукову конференцію Falling Walls, яка проводиться в день падіння Берлінської стіни 9 листопада в Берліні. Там у залі і журі перебувають знамениті вчені, лідери держав, провідні бізнесмени світу. Трійка переможців конференції отримує гранти на дослідження або можливість упровадження своїх винаходів.

Незважаючи на серйозність обговорюваних проблем, на конференції Falling Walls Kyiv панувала легка атмосфера. Тут юні винахідники і дослідники могли на рівних поспілкуватися не лише один з одним, але і з визнаними корифеями української науки. Компанія “Нова пошта” запропонувала гостям конференції написати “Лист у майбутнє”. Кожен міг написати свої бажання, запечатати конверт, а рівно через рік “Нова пошта” доставить йому цей лист. Порівняти бажання і досягнення захотіли 758 осіб. Також у холі розташувалися зона віртуальної реальності від “Майкрософт Україна”; *Sciencecorner*: стенди українських учених, стартаперів та винахідників; відкритий лекторій “StartUp по-українськи”.

“Захоплення молодих новаторів наукою можна тільки вітати, особливо в наш час, коли із засобів масової інформації люди отримують спотворену, а часто і антинаукову інформацію і це формує хибні уявлення людини про картину світу. Такі наукові форуми пропагують

науку, дослідницький азарт і радість від нових відкриттів, а це допомагає виростити покоління нових учених”, — сказав глава журі конференції **Клим Чурюмов**, доктор фіз.-мат. наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Астрономічної обсерваторії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, директор Київського планетарію.

Наукова конференція Falling Walls Kyiv 2015 завершилася. Однак, враховуючи кількість заявок, що не увійшли до конкурсної програми, українські дослідники і винахідники сповнені грандіозних ідей.

“Фонд Кличка” і партнери продовжать пошук молодих талантів для наступної конференції, яка відбудеться у 2016 році. ■

Підготував **Максим Розенко**.

Із запитаннями звертатися
+38 067 445 00 82, +38 050 342 92 23,
max_rozenko@ukr.net

Нам пишуть

Наука — для допитливих

Наукове шоу “Ошоу” — це новий і несподіваний формат дитячого свята! Війзна наукова лабораторія, в якій фантастика стає реальністю! Діти не просто спостерігають за ефектними перетвореннями і дивовижними чудесами, але й самі беруть участь у наукових експериментах і відчують себе справжніми вченими.

Ідеться про новий формат дитячого свята — наукове шоу. Хоча, мабуть, не цілком коректно називати цей формат новим. В інших країнах, зокрема, в США, сценарії дитячих свят у стилі наукового шоу існують уже тривалий час і мають незмінний успіх. Для них навіть придуманий окремий термін — *Edutainment* (від слів “education” (освіта) і “entertainment” (розвага)).

Аніматори на дитячі свята розігрують перед публікою щось на зразок театральної вистави з реальними хімічними і фізичними експериментами. Аудиторія повністю залучена в процес, оскільки конкурси для дитячого свята є інтерактивними. Відчувши себе вченим-експериментатором, дитина надалі продовжує цікавитися науками, цифрами і формулами. “Ошоу” з великим задоволенням дивляться навіть дорослі. Проведення дитячого свята здійснюється на дуже високому рівні. Якісний хімічний реквізит купується в США у надійного постачальника. Акторська гра ведучих шоу теж вельми переконлива.

Наукові вистави “Ошоу” можуть з невідомим інтересом дивитися люди різного віку, оскільки ми створили унікальні програми для різних аудиторій, насамперед, для дітей.

Від 3 до 6 років — програма для дошкільного віку, де представлені прості експерименти, які мають лише злегка підняти перед дитиною завісу світу науки. Від 7 до 9 років — програма для молодших школярів у стилі “Чомучка”. Від 10 до 13 років — програма розрахована на школярів, які вже зіткнулися з реаліями освітнього процесу. Від 14 і старші — в цій програмі ми зібрали найвидовищні експерименти, які здатні здивувати навіть найприскіпливішу аудиторію.

Наші регіональні представництва відкрито в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Львові, Одесі, Кривому Розі, Запоріжжі і в Криму.

Запрошуємо Вас на “Ошоу”, наш веб-сайт: www.oshow.kiev.ua. ■

Алла Оленченко

тел.: +38 (050)3130303, alla@oshow.com.ua

“Ошоу”

Нам пишуть Відповідь на рецензію

Ще про донецький сепаратизм: продовження історії

На запропонований “Світогляду” матеріал “Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року”¹ член редколегії журналу професор *С.В. Кульчицький* відгукнувся спеціальною рецензією, вміщеною в тому ж номері². Публікація закінчується мало не на патетичній ноті “Так виглядає реальна історія Донкривбасу”. Однак, скільки б разів читач не прочитав рецензію (два-три чи більше), не те що “реальної історії Донкривбасу”, просто ніякої історії Донкривбасу знайти там не можна. Рецензент до неї елементарно не доходить, обриваючи своє есе посиланнями на події грудня 1917 р., тобто хронологічно ще за добрих півтора-два місяці до створення ДКРР.

Що ж у такому разі пропонується як “реальна історія”?

Будь-хто може легко переконатися, що це традиційний уже для С. Кульчицького набір стереотипів про “стратегію вождя більшовиків” у створенні “радянської імперії” з усіма її вадами, про “комунізм у ленінсько-сталінському вигляді” в Північній Кореї, про ситуацію “ленінопаду”, який розпочався з Євромайдану. Є згадки про *Б. Хмельницького* і царя *Олексія Михайловича*, про лінію *Керзона* і ще багато про що. Логічні питання: а для чого все це?

¹ Див.: *Солдатенко В.* Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року // Світогляд. — 2015 — №4 (54). — С. 70—77.

² *Кульчицький С.* Рецензія на статтю В.Ф. Солдатенка “Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року” // Там само. — С. 78, 79.

Виявляється, щоб звинувачувати В. Солдатенка у “співчутливому аналізі ленінської стратегії” (вочевидь, щоб неухважний читач часом не “прогавив грівів” колеги, теза повторюється двічі), у тому, що він перебуває не в “мейнстрімі сучасної української історіографії”, а пливе “проти течії” і т. ін., — одним словом, нанизування “наукових” аргументів.

Однак мета моєї статті — на основі наявних документів показати, які були об’єктивні та суб’єктивні чинники (серед них і сепаратисько-регіоналістські настрої частини більшовицького керівництва Донецького й Криворізького басейнів), що зумовили феномен створення ДКРР, а також як цей безперспективний проект зазнав невдачі, не був реалізованим, знову ж таки через комплекс причин об’єктивного й суб’єктивного характеру (в тому числі, й негативного ставлення до авантюристичної ідеї того ж таки *В. Леніна*). ■

*Валерій Солдатенко,
доктор істор. наук,
член-кореспондент НАН України,
гол. наук. співр. Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України,
26 листопада 2015 р., м.Київ*

Нам пишуть

Людина є найвищою формою живого на планеті Земля

Найвищою формою живого на Землі є людина. Але ще вищою формою живого на Землі є спільнота людей. Спільнота невпинно прагне до розвитку.

Іntenсивно розвиваються народи Англії, Німеччини, Японії, Сінгапуру, Південної Кореї, США... В цих країнах цінуються досягнення науки, яка є передумовою розвитку. Ось приклад виступу одного з

президентів США перед студентами: “*Ми, американці, сьогодні живемо добре, бо Америка — багата країна, світовий лідер. Ми всі хочемо жити ще краще завтра, то ж Америка має бути багатою і завтра і не поступитися своїм лідерством. Багатими завтра вже не можна стати за рахунок природних ресурсів і за рахунок механічного нарощування виробництва. Багатими завтра будуть ті, хто зможе відкрити і запроваджувати*

нові технології, вибудувати своє життя на нових засадах. Творцем тих нових технологій і нового життя може бути лише людина високоосвічена. Американці мають стати високоосвіченою нацією, здатною постійно у всьому і всього навчатися. Ми повинні так перебудувати свою систему освіти, щоб вона була здатною продукувати високоосвічену націю”.

Як бачимо, американці орієнтуються на освіту й науку, виділяють значні кошти на їхній розвиток. А що ми чули від наших президентів протягом чверті століття? Говорили, що нам треба **виживати!** І так 24 роки “виживаємо”, не розвиваючи своєї економіки. В науці теж проблеми. Зусилля спрямовані на те, як поділити мізерні гроші, які виділяє держава на науку, щоб вистачило вченим на зарплату. А ми ж, українці — тобто ті люди, які живуть в Україні, — **не гірші від інших**. Колись СРСР мав успіхи в космонавтиці, визнані в світі. І нам відомі імена першопрохідників: *Кибальчич* (з Чернігівщини), *Ціолковський* (росіянин, але він — правнук українського національного героя *Северина Наливайка*), Кондратюк (з Полтави), *Корольов* (з Житомира) — це вони, українці, прокладали дорогу в космос. І за часів Радянського Союзу це таки сталося, хоч не в найкращих умовах.

Американці піднялися в космос вже після нас. Отже, ми таки не гірші від інших. Але Україна зупинилася в розвитку, і це при тому, що Україна мала (і має) для розвитку великі можливості як в господарському плані, так і в науковому. Україна має моря, корисні копалини, найродючіші у світі землі. І має людей, які прагнуть до розвитку. Помаранчева революція і Революція Гідності були виявленнями таких прагнень.

Чому в людей такі незупинні прагнення до розвитку?

“У сусіда — хата біла, у сусіда — жінка мила...”

Чому людям так треба розвиватися? І що потрібно для того, щоб розвиток відбувався?

Існує колективна свідомість, яка спонукає до розвитку в усі історичні часи. Особливо значного розвитку людство набуло за останнє століття. Нині фактично кожна людина має мобільний телефон, радіо, телевізор, звичним і необхідним став комп’ютер. Побували на Місяці, досягнули інших планет. Сто років тому про таке не було підстав навіть думати — це була галузь фантастики. А що буде через наступні сто років? Важко уявити.

А тепер реально погляньмо на дуже й дуже далеку перспективу. Сонце і Земля існують десь 4—5 мільярдів років. Це наш світ. Тут зародилося життя. Але наш світ не вічний. Ще через 4—5 мільярдів років на Сонці завершаться термоядерні процеси, воно перетвориться на так званого червоного гіганта, дуже розшириться, аж до орбіт планет, і Земля стане непридатною для життя, як й інші планети Сонячної системи. Звичайно, для окремої людини це щось надзвичайно далеке від потреб кожного дня, бо їй

потрібно просто жити і вона переймається життєвими проблемами. Але існує колективний розум, можливо, у вигляді інстинкту, який спонукає людство до розвитку.

Якщо Земля — наша, своя, близька, то навкруги неосяжний космос, який є чужим і жорстоким. І в тому далекому майбутньому людям ніхто не допоможе, тому вони самі собі мають дати раду. Адже необхідно буде добратися до планет інших зірок — інших світів, щоб продовжити життя. А це завдання небаченої складності. Річ у тому, що навіть найближча зоря нашої галактики розміщена від нас неймовірно далеко. Якби летіти до неї зі швидкістю кулі, то на це потрібно мільйон років.

Важко уявити, якого розвитку людство досягне в майбутньому, але воно повинно створити системи, придатні для життя поза межами Землі. І не для однієї людини, а для багатьох-багатьох поколінь. І треба опанувати інші швидкості. Зрозуміло, що без розвитку науки цього не відбудеться.

Звичайно, розвиток має бути всебічним, і всі науки будуть важливі, але без розв’язання фізичних проблем не буде про що й думати. Бо йдеться про глибоке знання природи, а це справа фізики як науки про природу. Отже, фізика — найважливіша наука для майбутнього. Вона є фундаментальною наукою. Причому, фундаментальною в двох аспектах.

По-перше, фізика стала основою для багатьох технічних наук — у будівельній справі, машинобудуванні, авіації, ракетобудуванні, електротехніці, радіотехніці... Цей перелік дуже довгий.

А по-друге — фізика є фундаментальною світоглядною наукою. Наші уявлення про світ, про Всесвіт, про рух, про життя, про минуле і майбутнє неможливі без фізики як науки про природу. Фізика формує світогляд. Зрозуміло, що всі науки потрібні, бо без цього не буде розвитку як кожної окремої людини, так і спільноти людей. Але перед фізикою стоїть надзавдання — створити умови для перенесення життя із нашого світу в інші світи.

Історично світогляд людей формується також релігійним ученням про те, що буде кінець світу, і праведні продовжать життя в раю на небесах, а для грішників буде пекло. В науковому аспекті фізичні уявлення про далеку перспективу життя на Землі релігійним уявленням не суперечать. Кінець нашого світу колись настане, але це ще не означає, що буде кінець життя. Тому фізика задля майбутнього повинна розвиватись. Розвиватись усвідомлено і безупинно. ■

Богдан А. Сусь, доктор пед. наук,
професор кафедри фізики Військового інституту
телекомунікацій та інформатизації
Державного університету телекомунікацій

Богдан Б. Сусь, канд. фіз.-мат. наук, завідувач
сектору Інституту високих технологій Київського
національного університету імені Тараса Шевченка,
14 грудня 2015 р., м. Київ

“Студії з регіональної історії України”: крок на шляху до популярної історії?

Виклики, які нині постали перед українським суспільством, формують запит на експертне знання, в тому числі, історичне. Ніша науково-популярної історичної літератури з особливим акцентом на академічну науку практично незайнята. Вчені роблять лише перші спроби в цій царині, шукаючи прийнятний формат. Тому актуальність видавничого проекту Інституту історії України НАН України “Студії з регіональної історії України: Степова Україна” видається безсумнівною. Серія започаткована 2014 р. і спрямована на популяризацію минулого регіонів України, в першу чергу, Криму і Донбасу. На сьогодні вийшло вже півтора десятка видань.

Перший том колективної монографії “Схід і Південь України: час, простір, соціум” позиціонується як такий, що має закласти теоретико-методологічні основи нових підходів до вивчення історії регіонів, в першу чергу, Сходу та Півдня. В його основі — матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми” (червень 2014 р.). Є тексти, присвячені суто теоретичним проблемам перспектив розвитку регіональної історії як напряму. Є й такі, що висвітлюють особливості розвитку регіону в той чи той період. Другий том — “Матеріали до бібліографії”, очевидно, матиме більш прикладне застосування.

Одна праця серії присвячена історії Криму — “Крим від античності до сьогодення: Історичні студії”. Інститут видав ще одну працю подібного популярного формату про Крим — “Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях”. Це може бути основою для створення окремої серії в рамках “Студій з регіональної історії”.

Усі книжки серії можна поділити на кілька тематичних блоків: історія Донбасу в XIX ст., Донбас у роки національно-визвольних змагань, регіон у радянську добу та його сучасна історія.

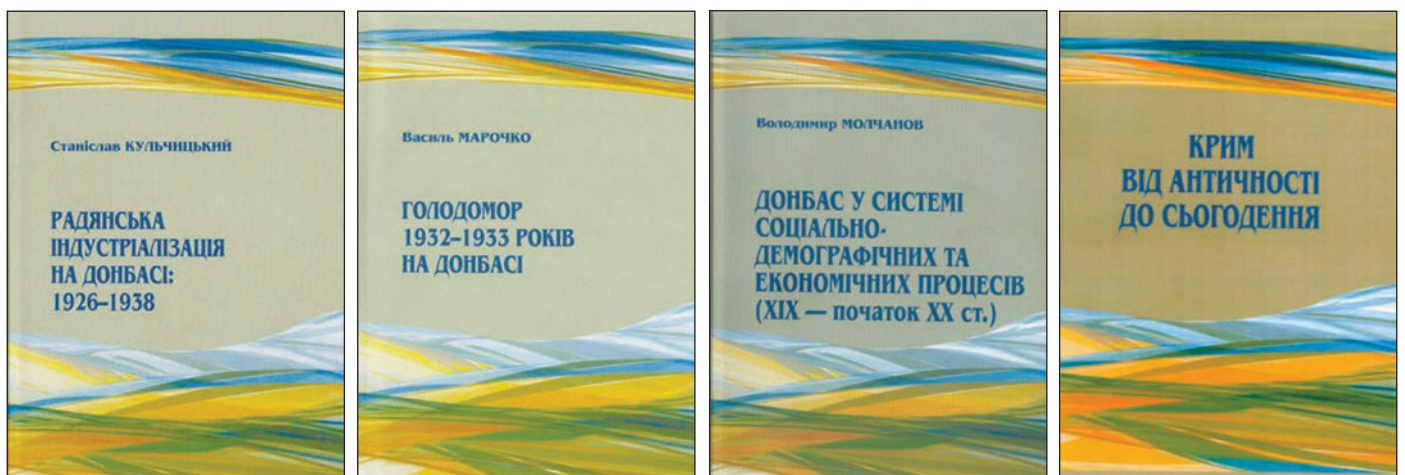
Методологічною інтродукцією є робота *Ярослави Верменич*. Її брошура вписує регіон у широкий історичний контекст. Зроблено спробу пояснити витоки його особливостей, глибинні причини проблем сучасного сепаратизму та, врешті, війни.

Висвітлення історії Донбасу в рамках серії починається від 1500-х рр. Історії освоєння та козацькому минулому територій сучасних Донеччини та Луганщини у XVI—XVIII ст. присвячена робота *Тараса Чухліба*.

Три праці — *Олександра Доніка*, *Володимира Молчанова* та *Валентини Шандри* — торкаються проблем розвитку регіону наприкінці XVIII — на початку XX ст. Стосуються вони соціальної та економічної історії (розвиток індустрії, соціодемографічні зміни), *В. Шандра* аналізує проблему адміністративно-територіального поділу в регіональному вимірі.

У брошурі *Руслана Пирого* висвітлюється короткий період перебування Донецького басейну в складі гетьманської держави Павла Скоропадського.

Найбільше праць присвячено радянському періоду. Це дві роботи *Станіслава Кульчицького* (“Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928—1938. Науково-популярний нарис” та “Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926—1938. Науково-популярний нарис”). У першій праці висвітлений процес експропріації власності селян Донбасу в роки сталінських соціально-економічних перетворень. У фокусі останньої праці — процес розвитку промисловості і робітничого класу Донбасу в роки радянської індустріалізації,

організовані радянською владою рухи робітників, спрямовані на розв'язання нагальних проблем індустріалізації — ізотовський рух, рух за освоєння нової техніки, стахановський рух тощо. **“Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928—1938”** Станіслава Кульчицького разом з працями Василя Марочка **“Голодомор 1932—1933 років на Донбасі”** та Георгія Папакіна **“Донбас на “чорній дощі”: 1932—1933”** утворює окремі тематичні блоки — Голодомор на Донбасі.

Дві брошури торкаються проблем сучасної історії Донбасу. В центрі уваги *Лариси Якубової* — формування етнонаціонального складу українського Донбасу в контексті сучасного етапу українського націєтворення. Студія *Володимира Головка* доповнює своєрідний галузевий блок з економічної історії регіону, висвітлюючи шляхи формування та еволюції регіональних ФПП.

Задум серії є цікавим і логічно передбачає продовження публікації такого роду брошур, присвячених уже іншим регіонам. Врешті, такі ініціативи є на перетині публічної та афірмативної історії. Вони є безперечно корисні й потрібні на сучасному етапі.

З іншого боку, навіть “донбасівська” частина не виглядає структурованою. Тематичний дисбаланс на користь 1920—30-х рр. та XIX ст. має бути виправлений. Напрошується, наприклад, текст про Донецько-Криворізьку республіку, про долю регіону в роки радянсько-німецької війни. Та й тиражі подібних робіт мають бути в рази більшими, а поліграфія — яскравішою.

Доступ до текстів онлайн на сайті Інституту історії України НАН України (history.org.ua) не вирішує головного, на нашу думку, завдання серії — хоча б часткового виконання запиту на кваліфіковані оцінки та якісну історичну інформацію. Отже, чекаємо на продовження серії та, можливо, появу нової, присвяченої вже іншим регіонам України. ■

Тетяна Водотика
канд. істор. наук,
мол. наук. співроб.

Інституту історії України НАН України,
1 грудня 2015 року, м. Київ

СВІТОГЛЯД

Андрею Шептицькому

*У Церкві, яку звів митрополит Андрей,
Із куполів народжується сонце,
Неначе це Всевишній охоронців
Огнених шестикрилих серафимів
Відправив стерегти на Судну Днину
Ту Церкву, яку звів митрополит Андрей.*

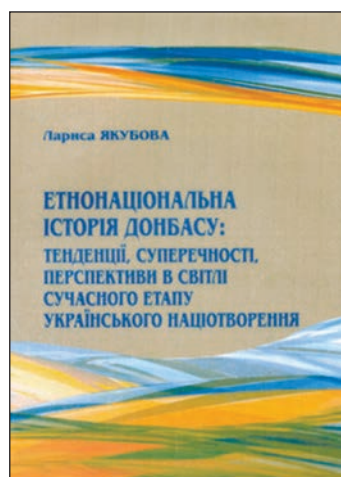
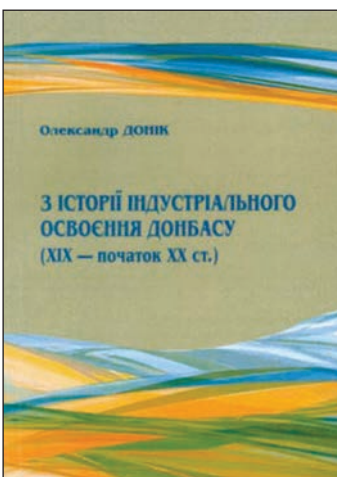
*Палають образи іконостасів,
І свічки воском скрапують на плити час
Апсиди для знесилених причасть
Іконостас, для тих, кому їти завчасно
Крізь сотні позолочених дверей
У Церкві, яку звів митрополит Андрей.*

*Для нього і Всевишнього дзвіниці
Лукають в сад божественних пісень
Хоралами, щоб їх почув Андрей.
І солодко в повітрі струмениться
І мирт, і с'яйво, і ефір,
І зір проміння мерехтить на кам'яницях
У Церкві, яку звів митрополит Андрей. ■*

Софія Костицька
студентка Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
17 січня 2016 року, м. Київ

* У липні 2015 року Папа римський **Франциск** оголосив спеціальний декрет про героїство чеснот митрополита Української греко-католицької церкви **Андрея Шептицького** (1865—1944, митрополита Галицького, архієпископа львівського в 1900—1944).

Цей крок необхідний для початку процесу беатифікації духовного лідера українських греко-католиків. **Андрей Шептицький** був видатним реформатором і меценатом УГКЦ, просував ідею незалежної української держави. ■

Університетські рейтинги та проблема оцінки якості вищої освіти

Сергій Курбатов
доктор філос. наук,
зав. відділу лідерства та
інституційного розвитку
вищої освіти
Інституту вищої освіти
НАПН України,
м. Київ

Давньогрецький філософ та математик **Піфагор** (570—490 р. до н.е.) вважав число головним методом осягнення світу та висловлення суті. Відомий афоризм одного з сімох мудреців, яких вважають основоположниками європейської філософської традиції, **Клеобула** (540—460 р. до н.е.), проголошує “*μετρον χριστου*”, тобто “*міра є найважливішою за все*”. Бажання виміряти, знайти певний цифровий еквівалент реальності є характерною рисою європейської цивілізації, тому саме математика та математичні методи створюють підґрунтя точних наук. Тож не дивно, що у ХХ ст. постало питання: як виміряти ефективність університетської діяльності й побудувати відповідні ієрархічні моделі в національному, а пізніше — у глобальному контекстах.

Досить простим та відносно “прозорим” вимірюванням будь-якої активності є **рейтинг**. За визначенням глобального мережного проекту Вікіпедія, рейтинг — “*це числовий або порядковий показник успішності або популярності, що відображає важливість або вплив певного об’єкта чи явища. Або ж це — показник оцінки діяльності, популярності, авторитету якоїсь особи, організації, групи, програм у певний час, що визначається соціологічним опитуванням, голосуванням та іншим, і визначається місцем, яке вони посідають серед собі подібних*” [3]. Тобто, в основі рейтингу як технічного й технологічного процесу лежить принцип порівняння.

За даними **Елен Хезелкорн** [13, с. 29], вперше в історії академічний рейтинг спробував використати **Джеймс МакКин Каттел**, який ще 1910 року оприлюднив власну версію найкращих американських наукових центрів, спираючись на співвідношення дослідників, які ефективно працювали, до загальної кількості співробітників. А на думку **Рейчел Брукс**, перші оцінки якості американських університетів спиралися на оцінку репутації: “*Найцитованішим серед перших досліджень у галузі порівняння якості університетської освіти стало дослідження президента університету Маямі, в Огайо, Раймонда Х’югса. Він попросив своїх співробітників назвати імена видатних дослідників у двадцяти предметних галузях для створення бази даних респондентів для опитування з метою оцінки репутації. За підсумками цього опитування Х’югс створив рейтинг 38 провідних інститутів, у яких присуджують докторський ступінь (із 65 існуючих на той час)*” [8, с. 4].

Тож ідея порівнювати університети, виходячи з певних критеріїв (особливо, враховуючи значення змагальності як одного з принципів побудови людської культури!), є досить давньою. Звичайно, найпростішим у даному випадку є дихотомічний поділ. Так, на рубежі ХІХ—ХХ ст. виникає диференціація між елітарними та масовими університетами.

Спрямована на самовідтворення еліти, елітарна освіта стає своєрідною реакцією традиційного суспільства на стрімкі темпи розвитку та цивілізаційні зміни. Обґрунтовуючи введення цього терміну, **Геннадій Ашун** зазначає: “*Елітарна освіта — це освіта для вузького кола, передбачена лише для вихідців із шляхетних (“еліта крові”) та найзаможніших (“еліта багатства”) сімей. Ця система існує вже не одне тисячоліття, вона має на меті не лише закріплення і відтворення знань, що існують, а й, більшою мірою виробництво і закріплення цінностей певних соціальних груп, класів, станів*” [1, с. 27].

Елітарна освіта зорієнтована, таким чином, на відтворення сталої еліти та виконує роль соціального фільтру, який запобігає доступу до елітного клубу представників інших верств населення. Знання, що ретранслюються через систему освіти, мають тут характер певного атрибуту, жорстко пов’язаного зі соціальним статусом, що визначає походження людини. Тобто тут ми маємо справу з безперечним онтологічним пріоритетом минулого щодо теперішнього і майбутнього, що відповідає реаліям статичного контексту часу, при якому його творчий потенціал обмежений консервативним світосприйняттям, а усе новостворене розглядається як відхід від визначальної гармонійної парадигми [2, с. 152, 153].

Елітна освіта, навпаки, є відкритою для всіх соціальних верств населення. Тобто, вона відповідає реаліям динамічного контексту часу, при яких творчий імпульс значно зростає, адже побудова нового контексту стає визначальним фактором буттєвої ситуації людини [там само, с. 153]. З онтологічної точки зору тут простежується безперечний пріоритет майбутнього щодо минулого і теперішнього. **Геннадій Ашун** пропонує використовувати термін “*елітна освіта*” щодо такого типу високоякісної освіти, яка носить відкритий характер, тобто ця освіта “*націлена на молодих людей з високими інтелектуальними якостями, які походять з будь-яких соціальних прошарків, груп, класів, адже критерієм відбору виступає не шляхетність, багатство і зв’язки, а саме інтелектуальні й інші властивості особистості, її таланти*” [1, с. 27].

В умовах відкритості системи освіти відбуваються динамічні трансформації соціальної структури самої еліти. Домінуючим принципом, що визначає ці трансформації, стає сформульований **Майклом Янгом** в 1958 році *принцип меритократії* [27], згідно з яким основою для рекрутування еліти є особисті чесноти і досягнення. Тобто, еліту представляють найбільш здібні, компетентні, освічені, харизматичні особистості.

Звичайно, втілення принципу меритократії у чистому вигляді нагадує ідеалізовану соціальну утопію, але присутність цього принципу в соціальній системі й функціонуванні освітніх інституцій є, безперечно, необхідною, такою, що відповідає логіці цивілізаційного розвитку. Це, у свою чергу, призводить до того, що елітарні університети поступово починають перетворюватися на елітні, тобто, у відповідності з

ідеалами меритократії, перестають бути соціально замкненими та відкриваються (хоча поступово, і з певними обмеженнями, що існують аж до сьогодні) для найздібніших представників усіх верств суспільства. Престижність Гарварду чи Єлю, Оксфорду чи Принстона, Берклі чи Сорбони завжди означала певну суттєву інвестицію в майбутню кар’єру молоді людини та залучення її до соціального середовища “господарів життя”.

Крім того, характерною рисою ХХ сторіччя є виникнення масової університетської освіти. За даними ЮНЕСКО, вимальовується досить незвичний рейтинг країн з найбільшою кількістю університетів у сучасному світі. Так, перше місце в ньому посідає Індія (8407 університетів), друге — США (5758 університетів), третє — Аргентина (1705 університетів), четверте — Іспанія (1415 університетів), п’яте — Мексика (1341 університет), шосте — Бангладеш (1268 університетів), сьоме — Індонезія (1236 університетів), восьме — Японія (1223 університети), дев’яте — Франція (1062 університети) і, нарешті, десяте — Китай (1054 університети) [10]. Як бачимо, кількість університетів у тій чи тій країні погано корелює з рівнем життя чи загальною економічною ситуацією. При цьому, найбільша кількість студентів — 14 261 778 осіб — навчалася все ж таки в США [11].

Звичайно, така велика кількість університетів вимагала створення відповідної системи класифікації, яка б дозволяла об’єднати більш-менш однорідні навчальні заклади у відповідні категорії. Найавторитетнішою в американському освітньому просторі у зв’язку з цим стала так звана класифікація **Карнегі**, робота над створенням якої почалася у 1970 році Фондацією Карнегі з поліпшення навчання (“The Carnegie Foundation for Advancement of Teaching”) [9]. До речі, на цей час у США нараховувалося 2800 коледжів та університетів. Першу редакцію класифікації Карнегі було надруковано в 1973 році, а подальші редакції — відповідно в 1976, 1987, 1994, 2000 та 2005 рр.

Мета створення цієї класифікації полягала в допомозі проведенню досліджень у галузі освіти та освітньої політики шляхом створення гомогенних категорій коледжів та університетів у відповідності з функціями цих освітніх інституцій та характеристикою їхніх викладачів та студентів. Як зазначає **Лі Шульман**, “*усі ці роки класифікація була корисним інструментом для дослідників та співробітників освітніх інституцій, зацікавлених в аналізі як окремих академічних установ, складу їхніх студентів та викладачів, так і системи вищої освіти в цілому. Однак класифікацію неодноразово використовували і з метою, не передбаченою розробниками. Зокрема, на її основі журнал “US News & World Report” розробив свій впливовий університетський рейтинг. Урядові інституції використовують класифікацію для визначення обсягів державного фінансування. Фондації — для класифікації відповідної грантової підтримки. Професійні асоціації — для визначення розміру членських внесків. Представники університетської адміністрації — для пошуку споріднених освітніх інституцій*” [25].

Розглядаючи спільні та відмінні риси між класифікацією і рейтингом університетів, американський дослідник *Александр МакКормік* в статті “Системна взаємодія між класифікацією і рейтингом коледжів та університетів: чи можна віднести Берлінські принципи до складання класифікації?” [26] доходить до висновку, що, хоча класифікація ґрунтується на знаходженні певних спільних рис освітніх установ та, начебто, виключає ієрархію, вона у прихованому вигляді виконує функцію рейтингування, адже у класифікації Карнегі до першої категорії дослідницьких університетів входять найпрестижніші університети, що посідають перші місця в університетських рейтингах. Отже, Берлінські принципи складання університетських рейтингів в більшості своїй можуть бути застосованими і до розробки класифікацій інституцій вищої освіти.

Тобто, ми можемо констатувати, що створення класифікації Карнегі стало важливою передумовою виникнення ідеї розробки університетського рейтингу, який не лише ідентифікує місце того чи іншого університету у відповідному категоріальному масиві, а й порівнює їх у відповідності з об'єктивними критеріями. Її поява активізувала відповідну роботу серед експертів та дослідників університетської освіти.

Перший сучасний рейтинг національних вищих навчальних закладів був надрукований в 1983 році американським журналом “US News & World Report”. У статті “Народження рейтингів” один із його фундаторів *Роберт Морс* зазначає: “Тоді ніхто не міг уявити, що лише за 25 років рейтинги стануть впливовим фактором американської політики в галузі університетської освіти, будуть предметом дискусії в докторських дисертаціях, наукових дослідженнях, конференціях та постійно перебувати в полі зору мас-медіа” [24].

Цей рейтинг являв собою опитування керівників 1308 коледжів з метою визначити, які з них, на їхню думку, надають найкращі освітні послуги. Переможцем тоді став Стенфордський університет. Подібне опитування було покладене в основу рейтингів, складених у 1985 та 1987 рр. Починаючи від 1988 р., разом із результатами опитування у рейтингу “US News & World Report” використовуються і статистичні дані, зокрема 1) співвідношення кількості випускників та кількості першокурсників; 2) результати стандартизованих вступних тестів першокурсників, пропорція між кількістю поданих документів та кількістю зарахованих; 3) якість викладацького складу та їхня заробітна платня; 4) фінансові витрати на підготовку одного студента; 4) оцінка випускниками якості навчання. Від 1997 р. рейтинг друкується в мережі Інтернет.

Отже, понад 30 років тому в США вперше було успішно реалізовано ідею створення університетських рейтингів. Перший університетський рейтинг базувався на суб'єктивних даних, тобто думці університетських управлінців стосовно вищих навчальних закладів, що надають найкращі освітні послуги. Таким чином, було складено першу легітимну систему, що оцінювала якість університетської освіти в національному масштабі.

Ця ініціатива викликала великий інтерес в американському суспільстві, що активізувало відповідну роботу в цьому напрямі. Рейтинг національних університетів США продовжує виходити і в наш час [21], а п'ятірка найкращих американських університетів США в 2013 році складалася з Гарварду, Принстону, Єлю, Колумбійського університету та університету Чикаго. В таблиці 1 наведено деякі характеристики цих вищих навчальних закладів у 2012–2013 навчальному році.

Таблиця 1. Характеристики найкращих університетів США у 2012–2013 навчальному році

Університет	Плата за навчання 2012–2013	Кількість прийнятих студентів	% прийнятих студентів	Співвідношення чоловіків і жінок
Гарвард	40 866\$	6 657	6,3	50–50
Принстон	38 650\$	5 249	8,5	51–49
Єль	42 300\$	5 349	7,7	50–50
Колумбійський університет	47 256\$	6 027	7,0	53–47
Університет Чикаго	44 574\$	5 388	16,3	52–48

“День відкритих дверей” у Національному технічному університеті України “Харківський політехнічний інститут”

У XXI ст. глобалізація системи університетської освіти стала реальністю, що визначає як її сучасний стан, так і перспективи подальшого розвитку. Аксиоматичним є те, що система освіти кожної країни, що традиційно формувалася як національна інституція, стискається з необхідністю радикальних та, часом, драматичних змін, трансформацій, реформ. В українському випадку цей процес ускладнюється ще й необхідністю подолання негативних наслідків радянської спадщини, особливо відчутних у галузі соціально-гуманітарних дисциплін. Універсалізація системи навчання та оцінювання, що відбулася в Україні після приєднання нашої країни до Болонського процесу, є яскравим прикладом подібних трансформацій з усіма проблемами і, використовуючи термін польського соціолога і соціального філософа *Петра Штомпки*, “культурними травмами” [23].

Характеризуючи стан вищої освіти у XXI ст., один із провідних американських експертів у цій галузі професор *Філін Альтбах* зазначає: “Вища освіта всюди зазнає змін, що вражають. Початок XXI ст. у цій галузі нагадує бурю, спричинену численними зовнішніми тисками та внутрішніми відповідями. Сучасні умови начебто надають можливості започаткувати фундаментальні реформи та зміни, у той же час зовнішні тиски можуть взагалі зруйнувати традиційні форми

академічних інституцій” [5]. Серед найсуттєвіших “зовнішніх тисків” можна ідентифікувати фактичне формування наприкінці XX ст. глобального освітнього простору і необхідність національних систем вищої освіти та їх ключових елементів — університетів, інтегруватися в цей простір.

Як і будь-який соціальний простір, глобальний освітній простір має тенденцію до утворення власних ієрархій та, відповідно, формує певну технологію легітимації наявних у ньому національних університетів як елітних (найкращих, провідних) та звичайних. Створення глобального освітнього простору передбачає входження у цей простір найкращих національних університетів, тож знаходження інструменту об’єктивного визначення “кращого серед кращих” є підставою для легітимації де-факто ієрархій, що існують.

У зв’язку з цим феномен виникнення в XXI ст. та стрімкого розвитку *міжнародних університетських рейтингів* може розглядатися як своєрідний механізм утворення відповідного інструменту легітимації. “Якби рейтингів не існувало, хтось, рано чи пізно, вигадав би їх. Адже поява рейтингів — це закономірний результат масового характеру вищої освіти та комерціалізації і конкуренції університетів в усьому світі. Потенційні споживачі освітніх послуг (абітурієнти та

Таблиця 2. Десять найкращих вузів України за рейтингом “ТОП 200 України” у 2015 році

Місце	Університет	Показник 2015 р.
1—2	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	81,39175595
1-2	Національний технічний університет України “КПІ”	81,3908906
3	Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна	49,65268998
4	Національний університет “Кієво-Могилянська академія”	45,7826742
5	Національний технічний університет “ХПІ”	45,57637429
6	Національний університет “Львівська політехніка”	45,4957165
7	Національний гірничий університет	44,20409814
8	Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця	43,90960858
9	Львівський національний університет імені Івана Франка	43,0855798
10	Дніпропетровський національний університет	42,3133222

їхні сім’ї) бажать знати, яку з численних опцій на ринку вищої освіти обрати”, — вважає **Філін Альтбах** [6]. Міжнародні університетські рейтинги — відносно новий феномен глобального освітнього простору, але за десять років існування вони стали авторитетним інструментом оцінки ефективності університетської діяльності.

Саме присутність університету серед топової частини провідних міжнародних університетських рейтингів часто вважається ознакою того, що цей університет може вважатися університетом світового класу. Специфіку університетських рейтингів визначає те, що процес їх розробки надзвичайно динамічний, а їх розробники перманентно намагаються вдосконалити

Таблиця 3. Рейтинг вищих навчальних закладів України в наукометричній базі Scopus станом на 16 липня 2015 року

Місце	Університет	Кількість публікацій	Кількість цитувань	Індекс Гірша (h-index)
1	Київський національний університет ім. Т. Шевченка	12416	49991	70
2	Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна	7117	31308	54
3	Львівський національний університет ім. І. Франка	4976	21899	44
4	Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова	2508	10490	44
5	Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича	2186	7336	42
6	Національний технічний університет України “КПІ”	4817	9369	37
7	Донецький національний медичний університет ім. Максима Горького	906	4780	35
8	Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара	2728	7337	32
9	Національний технічний університет “ХПІ”	2021	5932	31
10	Національний університет “Львівська політехніка”	3142	5931	29

навні індикатори з метою адекватного відображення складного та багатовимірного існування університету в сучасних умовах.

Найбільш серйозний з теоретико-методологічної точки зору рейтинг вищих навчальних закладів нашої країни “ТОП 200 Україна” почав виходити 2006 року. Як виглядала його перша десятка в 2015 році, подано в таблиці 2.

З погляду перспектив входження університетів України у провідні міжнародні рейтинги, інтерес викликає і рейтинг вищих навчальних закладів України в наукометричній базі Scopus. Тут десятка найкращих українських університетів станом на 16 липня 2015 року має вигляд, як подано в таблиці 3.

Теорія та методика складання університетських рейтингів протягом останніх десятиліть активно досліджується в західному академічному дискурсі. Серед провідних авторів цього напрямку можна назвати **Філіпа Альтбаха** [4, 5] та його колег — **Саймона Марінсона** та **Маріжк ван дер Венде** [19], **Александера МакКорміка** [20], **Геро Федеркейля** [12], **Джамілія Салмі** [22].

У 2011 р. було надруковано ґрунтовне дослідження **Елен Хезелкорн** “Рейтинги та трансформація вищої освіти: битва за якість світового класу” [13] (до речі, лише бібліографія літератури з проблеми складання університетських рейтингів займає у цій книзі 40 сторінок!).

Елен Хезелкорн — відверта прихильниця використання університетських рейтингів як інструмента оцінки ефективності діяльності вищих навчальних закладів у сучасних умовах. “Рейтинги стали нав’язливою ідеєю сучасного світу. Те, що на початку ХХ сторіччя в США сприймалося як академічна забава, а в 80-х рр. ХХ ст. було інформаційною послугою для студентів, зараз стало ключовим фактором гонити за репутацією з відчутним геополітичним присмаком”, — констатує вона [там само, с. 4]. За інформацією пані **Хезелкорн**,

кількість наукових публікацій, присвячених проблемі університетських рейтингів, перевищує тисячу одиниць, і цей значний обсяг літератури можна умовно поділити на дві групи: 1) дослідження методології складання університетських рейтингів і 2) теоретичне осмислення феномену університетських рейтингів [13, с. 10].

Водночас, не всі експерти в освітній галузі беззастережно сприймають навіть саму ідею розробки університетських рейтингів, не говорячи вже про жорстку критику конкретних методологій.

Так, в іншій, нещодавно надрукованій книзі, присвяченій проблемі університетських рейтингів, **Юн Чоел Шін**, **Роберт Тукушян** та **Ульріх Течлер** зазначають: “Керівництво багатьох університетів сприймає рейтинги як своєрідний дорожовказ у повсякденній роботі. У той же час, представники академічної спільноти досить критично ставляться до них, оскільки вони часто вводять в оману стосовно справжньої суті сучасних університетів та мають численні методологічні обмеження” [17]. Навіть такий прихильник розвитку університетських рейтингів, як **Філіп Альтбах**, зазначає: “Де місце навчання в міжнародних рейтингах? Коротка відповідь — ніде. Одна з головних функцій будь-якого університету практично проігнорована усіма рейтингами. Чому? Тому що якість та вплив навчання неможливо віртуально оцінити та підрахувати” [6, с. 3].

У питанні ж визначення університетських рейтингів як об’єктів наукового дослідження ми погоджуємося з думкою **Ульріха Течлера** про те, що “вивчення рейтингів являє собою презентацію даних, які характеризуються трьома рисами: 1) вертикальною побудовою у відповідності з певними критеріями досконалості; 2) порівнянням вищих навчальних закладів країни, регіону, усього світу; 3) використання для порівняння обмеженої кількості індикаторів, які досить легко вимірюються” [17].

Література

1. **Ашин Г.К.** Мировое элитное образование / Г.К. Ашин — М.: Анкил, 2008. — 360 с.
2. **Курбагов С.В.** Историчний час як детермінанта творчого процесу. К.: Інформаційні системи, 2009. — 172 с.
3. Рейтинг [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B3>
4. **Altbach P.G.** Higher Education in the New Century: Global Challenges and Innovative Ideas / Altbach P. G., McGill Peterson P. // UNESCO. — 2007. — 198 p.
5. **Altbach P.G., Reisberg L. and Rumbley L.E.** Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution // UNESCO. — 2009. — 254 p.
6. **Altbach Philip G.** Rankings Season Is Here // International Higher Education. — № 62. — 2011.
7. Berlin Principles of Ranking of Higher Education Institutions [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ireg-observatory.org/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=48
8. **Brooks Rachele.** Measuring University Quality // The Review of Higher Education. — Vol. 29, № 1. — 2005. — p. 4.
9. Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching.

[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.carnegiefoundation.org/>

10. Countries with Most Universities [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.aneki.com/universities.html>
11. Countries with the Most University Students [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.aneki.com/students.html>
12. **Federkeil G.** Ranking and Quality Assurance in Higher Education // Higher Education in Europe. — July-October 2008. — Vol. 33. — № 2/3.
13. **Hazelcorn E.** Ranking and the Reshaping of Higher Education: The Battle for World-Class Excellence. — Palgrave Macmillan, 2011. — 272 p.
14. International Expert Group Created to Improve Higher Education Rankings [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ireg-observatory.org/pdf/iregbriefhistory/IREG-1.pdf>
15. International Observatory on Academic Ranking and Excellence. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ireg-observatory.org/>
16. IREG Ranking Audit Takes Off [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ireg-observatory.org/index.php?option=com_content&task=view&id=187&Itemid=162

Організацією, яка координує міжнародну роботу в цій галузі, є Міжнародна група експертів у галузі університетських рейтингів (International Ranking Expert Group (IREG) [15]. Її було створено у 2002 р. у Варшаві за участі Європейського центру вищої освіти ЮНЕСКО та провідних експертів у галузі університетських рейтингів. Організацією розроблено так звані Берлінські принципи складання рейтингів вищих навчальних закладів (Berlin Principles of Ranking of Higher Education Institutions) [7] — документ, у якому відображено визнані на міжнародному рівні підходи до складання університетських рейтингів.

У жовтні 2009 р. на основі Міжнародної групи експертів у галузі університетських рейтингів (IREG) було створено Наглядову раду IREG з питань академічних рейтингів та якості (IREG Observatory on Academic Ranking and Excellence). Її головне завдання — оцінка якості університетських рейтингів на національному, регіональному та міжнародному рівнях, а також налагодження активного і творчого діалогу між експертами у галузі розробки та вдосконалення університетських рейтингів.

Важливим майданчиком для обговорення проблем розробки та удосконалення університетських рейтингів, їх методологічного обґрунтування, а також інших питань стали міжнародні конференції IREG, що проводяться раз на два роки. Перша з них відбулася у Вашингтоні, США, 9—11 грудня 2004 р. за підтримки Європейського центру вищої освіти UNESCO-CEPES та Інституту вивчення політики в галузі вищої освіти [14]. У заході взяли участь 25 провідних світових експертів у галузі складання університетських рейтингів, а головним предметом дискусії — феномен щойно започаткованих міжнародних університетських рейтингів.

На Другій міжнародній конференції IREG, що відбулася в Берліні, Німеччина, 18—20 травня 2006 р., прийнято Берлінські принципи, які і в наш час залишаються головним документом, що встановлює міжнародні стандарти в галузі розробки та функціонування університетських рейтингів. Наступні конференції відбувалися в Шанхаї, Китай (2007), Астані,

Казахстан (2009), Берліні, Німеччина (2010). Ці заходи дали змогу залучити до обговорення проблеми розробки та вдосконалення університетських рейтингів численних представників академічної громади.

На Шостій міжнародній конференції IREG, що відбулась 18—20 квітня 2012 р. у Тайпеї, Тайвань, автор цієї статті разом з **Андрієм Кашиним**, презентували власне бачення університетських рейтингів як інноваційної освітньої технології у контексті сучасних українських реалій [18]. Остання, Сьома міжнародна конференція IREG, відбулась в Лондоні, Велика Британія, 14—16 травня 2014 р. і була присвячена впливу університетських рейтингів на процес працевлаштування випускників.

Від 15 грудня 2011 року IREG на добровільних засадах проводить аудит регіональних, національних та міжнародних університетських рейтингів [16]. Процес аудиту передбачає заявку на його проведення з боку організації, що складає університетські рейтинги; рішення IREG щодо проведення аудиту та призначення відповідної команди; підготовка організації своєрідного самоаналізу відповідно до визначеної структури; оцінку самоаналізу з боку команди, уточнюючи запитання та відповіді; візит команди в організацію, що складає рейтинги; підготовка доповіді за результатами аудиту; ознайомлення організації, яка проводить рейтинги з доповіддю, отримання її коментарів; подання доповіді та інших матеріалів на розгляд виконавчої ради IREG; рішення про результати аудиту на предмет відповідності рейтингів Берлінським принципам та іншим стандартам в даній галузі (позитивне або негативне). Аудит рейтингів проводиться за 20 критеріями.

Отже, в наш час рейтинги перетворилися на впливовий інструмент оцінки якості вищої освіти з відповідним теоретико-методологічним підґрунтям та організаційними структурами, що реально впливає на академічну політику на національному, регіональному та глобальному рівні. Можна з упевненістю прогнозувати, що в найближчі роки їхнє значення в академічному світі зростатиме. ■

Література (продовження)

17. Jung Cheol Shin, Toutkoushian R. and Teichler U. University Rankings. Theoretical Basis, Methodology and Impact on Global Higher Education. — Springer, 2011. — 285 p.
18. Jung Cheol Shin, Toutkoushian R. and Teichler U. University Rankings. Theoretical Basis, Methodology and Impact on Global Higher Education. — Springer, 2011. — 259 p.
19. Kurbatov S., Kashyn A. University rankings as an innovative educational technology: the case of Ukraine [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.ireg-observatory.org/ireg-6/presentation/kurbatov_kashyn.pdf
20. Marginson S. and van der Wende M. To Rank or To Be Ranked: The Impact of Global Rankings in Higher Education // Journal of Studies in International Education. — 2007. — № 11.
21. McCormic A. The Complex Interplay Between Classification and Ranking of Colleges and Universities: Should the Berlin Principles Apply Equally to Classification? // Higher Education in Europe. — 2008. — Vol. 33. — № 2/3, July-October.
22. National Universities Rankings [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://colleges.usnews.rankingsandreviews.com/best-colleges/rankings/national-universities>
23. Salmi J. The Challenge of Establishing World-Class Universities // The World Bank, 2009. — 116 p.
24. Sztompka, P. The Ambivalence of Social Change in Post-Communist Societies. Sodertorn University College, 2008. — 56 p.
25. The Birth of the College Rankings [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.usnews.com/news/national/articles/2008/05/16/the-birth-of-college-rankings>
26. The Carnegie Classification of Institutions of Higher Education. — Edition with a Foreword by Lee S. Shulman, 2000. — p. VII.
27. The Complex Interplay Between Classification and Ranking of Colleges and Universities: Should the Berlin Principles Apply Equally to Classification? // Higher Education in Europe. — Vol. 33. — № 2/3, July-October, 2008.
28. Young M. The Rise of Meritocracy. Transaction Publishers, 1994. — 180 p.

Йосип Косоногов — перший академік-фізик Української академії наук

(до 150-річчя від дня народження)

*Сучасний стан людства є значною мірою
вислідом прогресу наукового фізичного знання.*

Й. Косоногов

“Ім'я талановитого українського фізика-експериментатора **Йосипа Косоногова** несправедливо забуте, незважаючи на те, що він стояв біля джерел створення Української академії наук, був організатором декількох наукових товариств у Києві”, — так написали у статті “Перший український академік-фізик”, що надрукована у “Віснику Національної академії наук України”, **Анастасія Глебова** та **Юрій Храмов** [1]. На жаль, творча діяльність цієї непересічної людини, вченого-організатора науки в сучасній історії науки майже не досліджена.

Василь Шендеровський
доктор фіз.-мат. наук,
професор,
пров. наук. співроб.
Інституту фізики
НАН України,
м. Київ

Йосип Косоногов — учень і співробітник **Михайла Авенаріуса** — одного з творців першої фізичної школи в Україні. Це він, видатний фізик, запропонував новий метод вимірювання електричної проникності рідин для сантиметрових хвиль, створив теорію електричних коливань, пояснив яскраве забарвлення тіл неоднорідної структури на основі відкритого ним (незалежно від американського фізика **Роберта Вуда**) явища оптичного резонансу.

Понад 20 років **Йосип Косоногов** очолював кафедру географії Київського університету, а від 1895 року — Київську метеорологічну обсерваторію. Написав посібник “Конспект лекцій з атмосферної електрики і земного магнетизму”, який тривалий час був єдиним підручником з цих галузей знань. Опублікував методичний посібник для вчителів “Збірка лабораторних вправ”. Саме **Косоногов** обгрунтував на засіданні підкомісії для організації фізико-математичного відділу Української академії наук потребу створення фізичного інституту, його головні напрями. “Українська держава має перед собою дуже нагальне завдання культурного, економічного і промислового розвитку, і ніякі затрати і матеріальні жертви, які потрібні для вирішення цього завдання, не можуть вважатися великими, бо нарід, котрий одержав знання, верне затрачене на його з надвишкою. Відкриття нових університетів і Українська академія наук — це перші кроки по цьому шляху будучого розцвіту України” [2], — наголошував **Косоногов**.

Розмірковуючи про “знання”, Косоногов мав на увазі передусім знання фізичні. Він вважав, “що фізику визнано в сучасний момент основою природознавства. Фізичні методи досліду широко застосовуються сьогодні в хімії, мінералогії, ботаніці, фізіології. Вислідом фізичного знання користуються в значній мірі медична діагностика та терапія; трудно було би вказати на яку-небудь царину сучасної техніки, котра могла б обійтися в тій чи іншій мірі без користування фізичними знаннями. Не прибільшу я, коли скажу, що сучасний стан людства є в значній мірі вислідом прогресу наукового фізичного знання”, — писав **Косоногов**.

Зазначу, що ці думки вченого у виданні “Історія Академії наук України 1918—1923. Документи і матеріали” (Київ, Наукова думка, 1993) вилучено редакційно, порівняно з оригіналом 1919 року. Очевидно, було багато тих, хто думав інакше про фізику тоді. На жаль, сьогодні, коли з того часу минуло близько ста років, знаходиться ще більше таких в Україні, хто думає так не лише про фізику, а про всю науку...

Народився **Йосип Косоногов** 31 березня (за ст. ст.) 1866 року в сім’ї козака в станиці Каменська області Війська Донського (тепер м. Кам’янськ-Шахтинський Ростовської обл.). Хлопець зростав в оточенні, де відчувалася кривна спорідненість з Україною.

Батько, Йосип Андрійович, добре навчався, мав похвальні грамоти. Мати не мала освіти, але зуміла збудити в сина “охоту до праці та знання”. Самостійно навчився читати у чотири роки, в шість з половиною вже навчався в училищі, а згодом — у Каменській прогімназії.

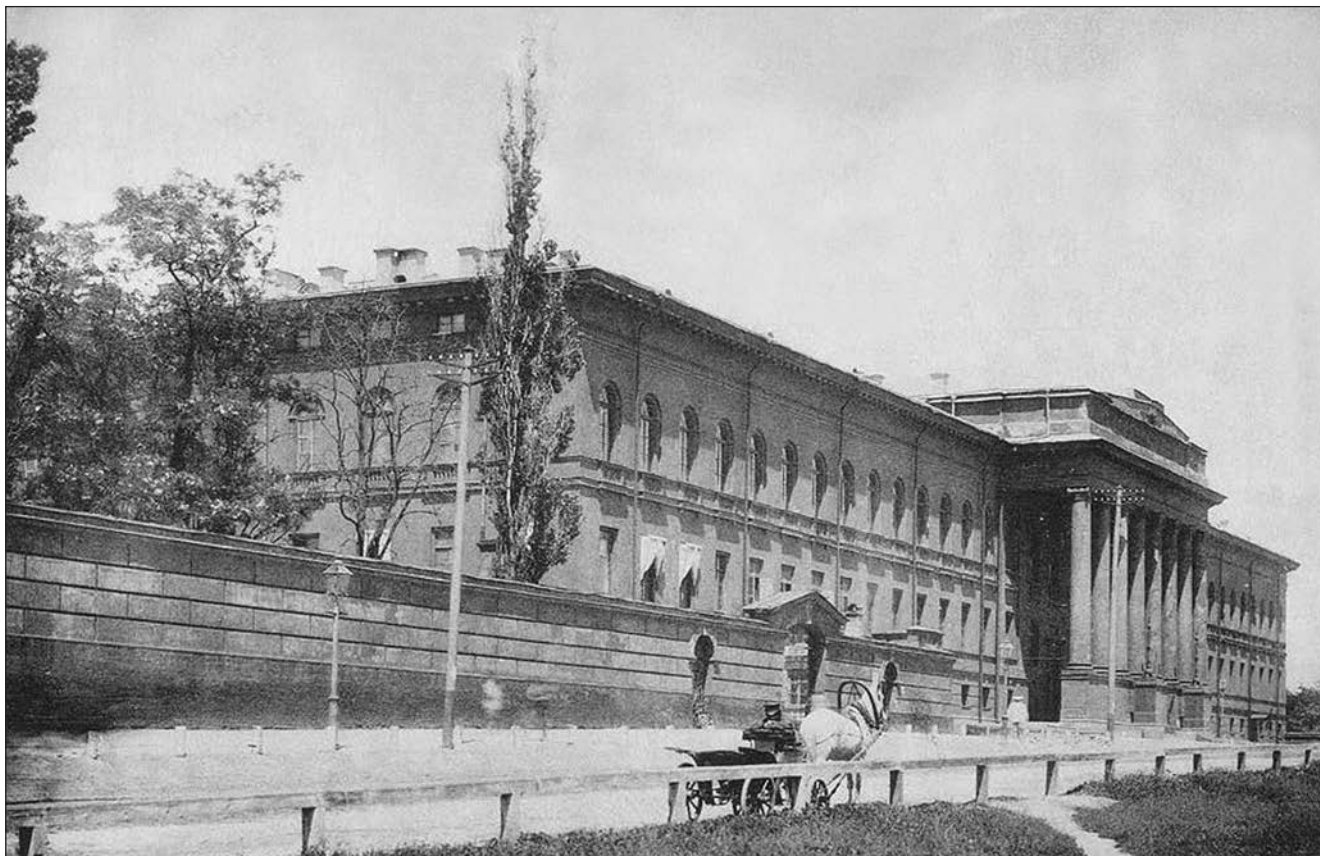
У своїх спогадах **Йосип Косоногов** згадував, що вже з 11-ти років мав “уроки”, навчав дітей, бо жилося сім’ї тяжко. 14-річним юнаком вступає до Ніжинської гімназії. Найбільше його приваблювали астрономія і фізика. Отримував стипендію, стільки ж заробляв уроками, що давало можливість допомагати батькам. По закінченні гімназії отримав золоту медаль і в серпні 1884 року вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Київського університету Святого Володимира. Надалі вся його життєва дорога була пов’язана з цим університетом.

Закінчив університет **Йосип Косоногов** 1889 р., і його залишили на кафедрі фізики. У 1901 році він захищає магістерську дисертацію на тему “До питання про діелектрики”, після чого його призначають екстраординарним професором. 1903 року він очолює кафедру теоретичної фізики і фізичну лабораторію. У 1904 році захистив докторську дисертацію на тему “Оптичний резонанс як причина вибіркового відбиття та поглинання світла” і здобув посаду ординарного професора.

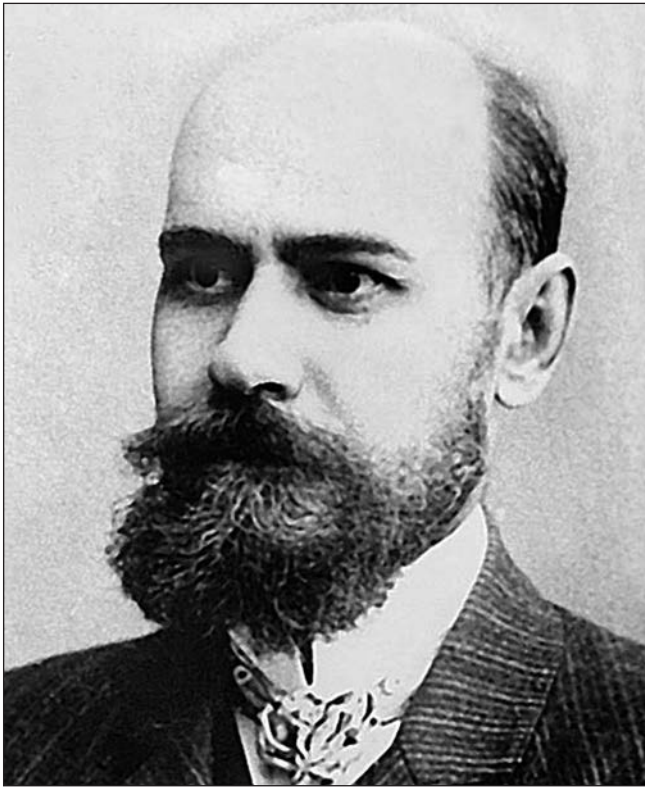
Він виховав таких відомих учених як **О. Гольдман**, **В. Лінник**, **П. Тартаковський**, **С. Каландик**, **Ч. Бялобжецький**. Один із його учнів, **П. Лапинський**, відзначав, що “за довгий, більш ніж 30-річний період наукової діяльності в стінах Київського університету, ... Косоногов набув широкої відомості як блискучий лектор і здобув серед своїх численних учнів глибоку прихильність як вчитель” [3].

Зі спогадів учня, а згодом першого директора Інституту фізики Української академії наук, академіка **Олександра Гольдмана**, дізнаємося: “**Йосип Йосипович** умів притягувати до себе молодь, підбадьорював її та підтримував її ініціативу; невтомний експериментатор, що майже як поет захоплювався красою спостережуваних явищ, він передавав своє захоплення і молоді, яка гуртувалася навколо нього; щодня, годинами працюючи в своїй лабораторії, він власним прикладом навчав упертій, тривалій роботі в науковому дослідженні...” [3].

Результатом викладацької праці **Косоногова** стали навчальні посібники: “Основи фізики” (три видання), “Концентричний підручник з фізики для серед-

Університет Св. Володимира, кінець XIX ст. (тепер — Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Академік Української академії наук
Йосип Косоногов (1866—1922)

ніх учбових закладів” (три видання), “Початкова фізика. Курс першого ступеня” (українською та російською мовами), “Перші бесіди з фізики”, “Теорія світла”.

А ще була громадська робота. Відомо, що він очолював Київське фізико-математичне товариство, був членом фізико-хімічного, фізико-медичного товариств, брав безпосередню участь у заснуванні Київських вищих жіночих курсів, налагодив періодичне видання “Відомості київської рентгенівської комісії”.

Під час Першої світової війни професор **Косоногов** здійснив винахід приладу для автоматичного попередження про надходження отруйних газів, який використовувався у бойових умовах.

Він не раз ставив питання про будівництво фізичного інституту при університеті, брав участь у виготовленні проекту інституту, розробці кошторису до нього, бо розумів, що фізична наука ставала конче потрібною для прогресу. Отож, восени 1918 року, за гетьманування **Павла Скоропадського**, засновано Українську академію наук (УАН). Установчі збори відбулися 27 листопада 1918 року, першим головою УАН обрано **Володимира Вернадського**. **Вернадський** разом з **Василею** створили комісію з відомих фахівців, яким запропонували підготувати Записку про майбутнє академічної установи, і цю записку про фізичний інститут мав подати професор **Косоногов**.

На жаль, сталося так, що серед чотирьох членів фізико-математичного відділу УАН, які були затверджені гетьманом **Павлом Скоропадським**, не було жодного фізика. Це сьогодні можна пояснити так.

Фактично УАН з перших днів свого існування не орієнтувалася на “чисту науку”. Можливо, саме тому кандидатура **Косоногова** на завідування кафедрою фізики в УАН навіть не розглядалася: його мало знали. З другого боку, у грудні 1918 року під головуванням академіка **Тимошенка**, який прибув з Петрограда, відбулося засідання Комісії з організації Фізичного інституту УАН. **Тимошенко** запропонував кандидатуру **Абрама Йоффе**, колишнього однокласника з Роменського училища на Полтавщині.

Йоффе запропонували балотуватися в академіки. Якою була його відповідь — невідомо. Пізніше, 1919 року, на спільному засіданні УАН було запропоновано кандидатуру **Ейхенвальда** з Москви, який дав згоду. Згідно зі статутом Академії, його було обрано академіком, але і він не з’явився у Києві. До слова, коли створювалася УАН, головною вимогою до академіків було обов’язкове володіння українською мовою. І коли претендент на посаду дійсного члена УАН не відповідав цій вимозі, то він не міг бути обраним до УАН ні за яких обставин.

Із розшифрованих автентичних записів, знайдених нещодавно у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України, дізнаємося, що саме **Косоногов** упродовж 1918—1923 років докладав багато зусиль до створення фізичного інституту (подається мовою оригіналу).

“В Киевский Губпрофобр.

Организационное собрание физиков в заседании 9 июля 1921 года под председательством проф. **Й.Й. Косоногова**, в составе проф. **С.И. Каляндька**, ассистентов **П.Г. Лапинского**, **А.А. Оглоблина**, **Г.С. Руденко**, ... **Б.А. Грищенка**, **А.А. Зонненитраля**, **В.М. Рапота**, **К.М. Косоноговой**, **Л.С. Жирицкой**, **М.Д. Лосевой** при секретаре **П.С. Тартаковском** постановило ходатайствовать перед Киевским Губпрофобром:

1. Об учреждении Киевского Государственного Исследовательского Института согласно прилагаемому уставу.

2. О передаче в ведение института научного инвентария, не имеющего лекционного характера:

а) физической лаборатории и кабинета Высш(его) Инст(итута) Нар(одного) Образ(ования);

б) временных педагогических курсов

3. О передаче в ведение (Киевского Государственного Исследовательского) Института помимо ВИНО двух комнат физического кабинета ВИНО, необходимых для практических занятий студентов ВИНО.

4. О передаче в ведение Института (КГФИИ) помещения физического кабинета и лаборатории временных педагогических курсов с тем, что помещения предоставляются во временное пользование Рабочим Крестьянским Университетом, будут оставлены в его пользование и надежде найти время, пока они требуются Рабочему Крестьянскому Университету.

5. Отдать в ведение Ин(ститу)та механическую мастерскую физической лаборатории ВИНО.

6. Об утверждении штатов Института в составе на первое время: десяти действительных членов,

двадцати членов-сотрудников, сорока практикантов, одного механика, одного стеклодува, одного делопроизводителя [...]” [4].

На підставі документа “Матеріали про роботу ординарним професором в Київському Університеті” можна зробити висновок, що професор *Й. Косоногов* ініціює й розробляє концептуальні проекти подальшого розвою фізичної науки в Україні через створення Київського Державного дослідного інституту.

“Положение

О Киевском Государственном Исследовательском Физическом Институте.

1. К. Г. Ф. И. И. имеет целью разработку научных вопросов во всех областях физического знания и подготовку специалистов физиков.

2. Для осуществления своих задач К. Г. Ф. И. И. имеет собственное помещение, научный инструментарий, прецизионную мастерскую, библиотеку и др. (угие) вспом. (огательные) учреждения [...].

3. К. Г. Ф. И. И. имеет право входить в соглашения с другими учреждениями в целях пользования их помещениями и научным инструментарием [...].

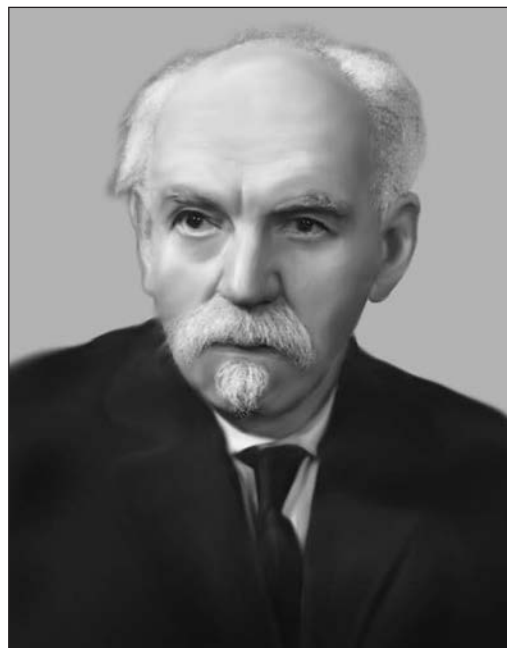
4. Все лица, работающие в институте, подразделяются на три категории:

а) действительные члены Института — лица, имеющие высокий научный стаж (ученую степень или крупные работы);

б) члены-сотрудники — лица, обладающие достаточной научной подготовкой для ведения самостоятельной научной работы;

в) практиканты — лица, не обладающие достаточной научной подготовкой, но проявляющие интерес к научной работе и желающие посвятить себя ей. (Це, очевидно, один із перших підходів до проблеми вишколу наукових кадрів через наукову школу, що є прообразом майбутньої аспірантури. — авт.).

5. Действительные члены избираются на пять лет, члены-сотрудники — на два года, практиканты,

**Олександр Гольдман (1884—1971),
перший директор Інституту фізики НАН України**

доказавшие свою работоспособность на научном поприще, — на один год” [4].

На нашу думку, цей документ має стосунок до Положення:

“Первый состав действительных членов и членов-сотрудников образуют участники организационного научного собрания [...]”.

Примечание II

Переизбрание действительных членов и членов-сотрудников на новый срок возможно только при условии предоставления списка о научной работе, произведенной за время пребывания членами Института — действительными членами Исследовательского Института.

Інститут фізики НАН України

Примечание III

В практиканты избираются лица, рекомендуемые действительными членами института; лица, не известные членам института, но желающие быть практикантами, подвергаются до избрания предварительному теоретическому и практическому испытанию, характер которого определяется научным советом Института.

Выборы действительных членов Института производится собранием членов Института простым большинством голосов. Выборы членов-сотрудников и практикантов производится научным собранием Института [...].

Научный совет Института составляют все действительные члены и члены-сотрудники Института. Научный совет устанавливает характер научной работы Ин(ститу)та (организовывает специальные курсы и семинары по физике); избирает членов-сотрудников и практикантов и разрешает научные командировки лицам, работающим в Институте [...]. Утверждает смету расходов на научные работы” [4].

Далі наведемо документ, який за змістом є продовженням-додатком до Положення про Київський Державний дослідчий фізичний інститут.

“Администрация института.

Во главе института директор, избираемый научным советом из числа действительных членов на три года [...].

Хозяйственный совет института состоит из представителя заместителя-директора Института и двух членов, избираемых из числа действительных членов и членов-сотрудников [...].

При хозяйственном совете имеется канцелярия, состав и штаты которой определяются (общим) собранием.

Институт может иметь технических служащих; механиков, монтеров;

Институт может издавать как периодические издания (журналы), так и отдельные работы.

При Ин(ститу)те могут существовать ученые общества и кружки с разрешения директора” [4].

У 1921 році професора **Косоногова** обирають першим членом Російської асоціації фізиків. А вже у березні 1922 року його було обрано дійсним академіком УАН з кафедри фізики. З’явився реальний шанс змінити статус фізики в Академії. **Косоногов** був ученим, здатним перетворювати потенціальну енергію рішень і постанов на творчу енергію організаційних дій. Та, на превеликий жаль, 22 березня 1922 року раптова передчасна смерть ученого позбавила Академію цього шансу.

А мрія **Йосипа Косоногова** створити Інститут фізики була здійснена значно пізніше: 1929 року був заснований Науково-дослідний інститут фізики. Першим директором цього інституту, створеного на базі науково-дослідної кафедри фізики, став **Олександр Гольдман**, учень **Йосипа Косоногова**.

Можна стверджувати, що **Йосип Косоногов** був

справді непересічною людиною, вченим світового виміру, організатором науки й освіти. Він був відзначений нагородами: Орденом Святого Станіслава II ступеня (1905 р.), Орденом Святої Ганни II ступеня (1909 р.), Орденом Святого Рівноапостольного Володимира III ступеня (1912 р.). Не був забутий і після смерті новою владою. В архівах знайдено таке: “На основании ордера Киевского Губотдела Госполитуправления по борьбе с контрреволюцией, шпионажем и бандитизмом за № 507 от 20 октября 1925 года произведен обыск у гражданки **Косоноговой Ксении Михайловны** (дружина вченого — авт.)” [5]. Тоді було вилучене листування з наукової роботи професора **Косоногова** на 26 аркушах... Шпигуноманія була у розквіті і, очевидно, навколо імені Косоногова, якому йшла кореспонденція з-за кордону, теж залягло оте його утаємничення. Певно що так, бо тоді це було загальноприйнятою практикою боротьби з ворогами побудови соціалістичного суспільства. Йшло винищення цвіту української нації, сплановане й добре продумане.

На жаль, наукова спадщина **Йосипа Косоногова** не вивчена ще повністю. Косоногов доклав своїй науковій думки до вивчення ультрамікроскопічних явищ при проходженні струму в електролітах; досліджував електричні коливання та електромагнітні хвилі; розробив власний метод визначення залежності діелектричної проникності від довжини хвилі; відкрив явища оптичного резонансу і створив його теорію...

Рано пішов з життя великий учений, але його ідея створення фізичного інституту була втілена в життя, і сьогодні Інститут фізики — один із найстаріших науково-дослідних інститутів країни. З нього вийшли Інститут металофізики, Інститут фізики напівпровідників, Інститут ядерних досліджень, Інститут теоретичної фізики. Вченими цих інститутів зроблено не одне відкриття.

І треба пам’ятати, особливо сьогодні, що від рівня розвитку науки, зокрема фізики, залежить потенціал та престиж будь-якої держави у світовому співтоваристві. На цьому наголошував ще 100 років тому великий учений — **Йосип Йосипович Косоногов**. ■

(від ред. — фото **Й. Косоногова** і **О. Гольдмана** надано Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України <http://esu.com.ua/>)

Література

1. Глебова А., Храмов Ю. Перший український академік-фізик // Вісник НАНУ. — 1999. — №1. — С. 59—66.
2. **Козирський В., Лень А., Шендеровський В.** Біля джерел вітчизняної академічної фізики // Вісник НАНУ. — 1999. — №8. — С. 47—54.
3. **Шендеровський В.** Нехай не гасне світ науки / За ред. Е. Бабчук. — Київ: “Рада”, 2003. — 416 с.
4. Інститут фізики НАН України. 80 років. За ред. Л.П. Яценка. — Львів: “Євросвіт”. — 2009. — 550 с.
5. **Лень А., Шендеровський В.** Йосип Косоногов — засновник Київської рентгенівської комісії в 1914—17 роках // Історія української науки на межі тисячоліть. — Київ. — 1999. — С. 174—176.

Василь Ляшенко — видатний український фізик, засновник наукової школи з фізики поверхні напівпровідників

Володимир Литовченко
доктор фіз.-мат. наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
зав. відділу Інституту
фізики напівпровідників
ім. В.Є. Лашкарьова
НАН України, м. Київ

Максим Стріха
доктор фіз.-мат. наук,
професор Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

Нещодавно минуло 110 років від дня народження видатного українського фізика, вихователя великої когорти вчених, професора Київського університету *Василя Івановича Ляшенка* (30.01.1902 — 18.03.1975 рр.).

Народився В.І. Ляшенко в селі Носівка Чернігівської області в сім'ї залізничника. Закінчив технікум (1924 р.), а потім — Київський університет, тоді — Київський інститут народної освіти (рис. 1).

У 1928 р. був направлений до аспірантури щойно створеного Інституту фізики Академії наук, де став працювати від 1931 року (від 1937 р. — старший науковий співробітник), 1935 року захистив кандидатську дисертацію.

Брав активну участь у громадській діяльності української інтелігенції епохи Відродження, зокрема, приятелював з відомими письменниками *Остапом Вишнею* (згодом репресованим), *Леонідом Смілянським* та іншими (рис. 2).

Василь Іванович був першим деканом фізичного факультету і його викладачем у відновленому Київському університеті в 1931—1941 роках.

Під час війни в 1943—44 роках працював у Конотопі завідувачем району, завідувачем кафедри фізики в Учителському інституті та заступником директора з навчальної роботи. Наприкінці 1944 р. за викликом Академії наук України повернувся до Києва, де продовжував працювати в Інституті фізики АН спочатку старшим науковим співробітником (у відділі *В.Є. Лашкарьова*). Мав клеймо людини, яка перебувала на окупованій німцями території (та ще й безпартійний), отже, ненадійної з обмеженим кар'єрним ростом.

Від 1960 р., при створенні Інституту напівпровідників, він стає завідувачем нового, створеного ним, відділу електроніки поверхні напівпровідників.

У 1945—1953 рр. Василь Іванович працює також в Київському університеті на посаді доцента, а у 1956—1960 рр. — професором та завідувачем кафедри напівпровідників університету.

За довгий час плідної наукової та педагогічної роботи *В.І. Ляшенко* створив новий напрям і важливу наукову школу, яка сприяла створенню в Україні нового напрямку — твердотільної електроніки та мікроелектроніки, що прийшла на зміну домінуючій тоді вакуумній електроніці. Завдяки цьому саме йому та вихованому ним колективі вчених була присуджена в 1970 р. одна з перших Державних премій УРСР в галузі науки і техніки.

В.І. Ляшенко (1902—1975)

Василь Іванович має великі заслуги перед фізичною наукою України. Він стоїть у одному ряду її фундаторів в часи передвоєнного відродження. Варто назвати імена таких його сучасників і колег, як *Вадим Євгенович Лашкар'юв*, *Олександр Генріхович Гольдман*, *Петро Григорович Борзяк*.

Він — “збирач” багатьох у майбутньому видатних фізиків, серед яких згадаймо теоретиків *Олександра Сергійовича Давидова*, *Соломона Ісаковича Пекара*, а після війни — експериментаторів *Олега Вячеславовича Снітка*, *Володимира Григоровича Литовченка*, *Генрісту Павлівну Пеку*, *Віталія Іларіоновича Стріху*, *Валентина Миколайовича Добровольського*.

Василь Ляшенко був одним із головних фундаторів Інституту фізики напівпровідників, приклавши багато зусиль для його створення і його плідної роботи, був значний період заступником академіка-секретаря Відділення фізики та астрономії Академії наук України.

Найбільш яскравим досягненням *В.І. Ляшенка* стало створення першої в Радянському Союзі наукової школи з фізики поверхні напівпровідників, яка стала (і залишається досі) базовою для формування багатьох лабораторій із фізики напівпровідників. До цієї школи, крім співробітників свого відділу (яку зараз очолює його учень *В.Г. Литовченко*), входять декілька відділів Інституту фізики напівпровідників НАН України, в тому числі відділ “Атомарно чистої поверхні”, який довго очолював академік НАН України *О.В. Снітко*, а згодом — член-кореспондент

НАН України *Б.М. Нестеренко* та *А.В. Саченко*; відділ “Сенсорики” (завідувач член-кореспондент НАН України *Є.Ф. Венгер*), відділ “Оптики квантово-розмірних ефектів” (очолює доктор фіз.-мат. наук *Д.В. Корбутяк*), відділ “Фотоелектричних перетворювачів” (доктор фіз.-мат. наук *А.П. Горбань*, а нині — доктор фіз.-мат. наук *В.П. Костильов*), відділ “Поляритонних явищ” (доктор фіз.-мат. наук *М.Л. Дмитрук*). *В.І. Ляшенко* створив (деякі разом із *В.Є. Лашкар'ювим*) також лабораторії в інших установах, зокрема: лабораторію “Контактних явищ” у Київському державному університеті (незабаром її очолив проф. *В.І. Стріха*, рис. 3), Лабораторію адсорбційних явищ у Львівському університеті (проф. *Л.І. Іваньків*), Лабораторію шаруватих структур в Ужгородському університеті (проф. *М.І. Довгошей*, проф. *Ю.В. Попик*), в Чернівецькому та інших університетах України.

Із цієї школи вийшло понад 100 кандидатів фіз.-мат. наук, понад 20 докторів, 5 членів Національної академії наук України, велика кількість високофахових інженерів і викладачів.

Перші роботи з дослідження напівпровідників *В.І. Ляшенком* були поставлені та виконані в Інституті фізики Академії наук та Київському університеті під керівництвом академіка *О.Г. Гольдмана*, а згодом, разом з *В.Є. Лашкар'ювим* (після його повернення із заслання) ще в передвоєнні тридцять-сорокові роки, — на класичних тоді матеріалах — селені (Se), оксиді міді (Cu_2O), сірчатосрібних плівках, закисі міді, що були основою для виготовлення випростувачів струму, які використовувались в силових пристроях. Ці пристрої були запропоновані лише за декілька років до цього німецькими фізиками (*L. Grondahl, Phys. Rev., 27, 813, 1926, W. Scottky, W. Deutschmann, Phys. Zst., 20, 839, 1929*). *В.І. Ляшенко* запропонував нові, зокрема залізооксидні випростуючі, матеріали, інформація щодо яких була вміщена в одній із перших його публікацій у 1935 р. [1].

В.І. Ляшенком були також проведені перші дослідження приконтактних ефектів для ділянок “контактний метал (Pb) — напівпровідник” шляхом вимірів розподілу потенціалу вздовж зразків. Раніше (1935 р.) в роботах *Д.М. Наследова* та *Л.М. Семенова* було виявлено істотний контактний опір як для анодного, так і катодного режиму ввімкнення зразка, причому опір не залежав від величини і полярності прикладеного поля. Результат був пояснений наявністю “неякісним” приконтактним високоомним шаром (PbSe). *В.І. Ляшенко* (разом зі своїм співробітником *Г.А. Федорусом*) [2] відкрили на контакті метал-напівпровідник новий ефект, названий ними високовольтною поляризацією приконтактної частини напівпровідників. Ефект полягав у створенні високоомного приконтактного шару, опір якого сильно змінювався від величини і полярності застосованої напруги — від надмалої величини (при катодній полярності) до багаторазового перевищення опору об'єму зразка (при анодній поляризації). Був зроблений фізично обґрунтований висновок:

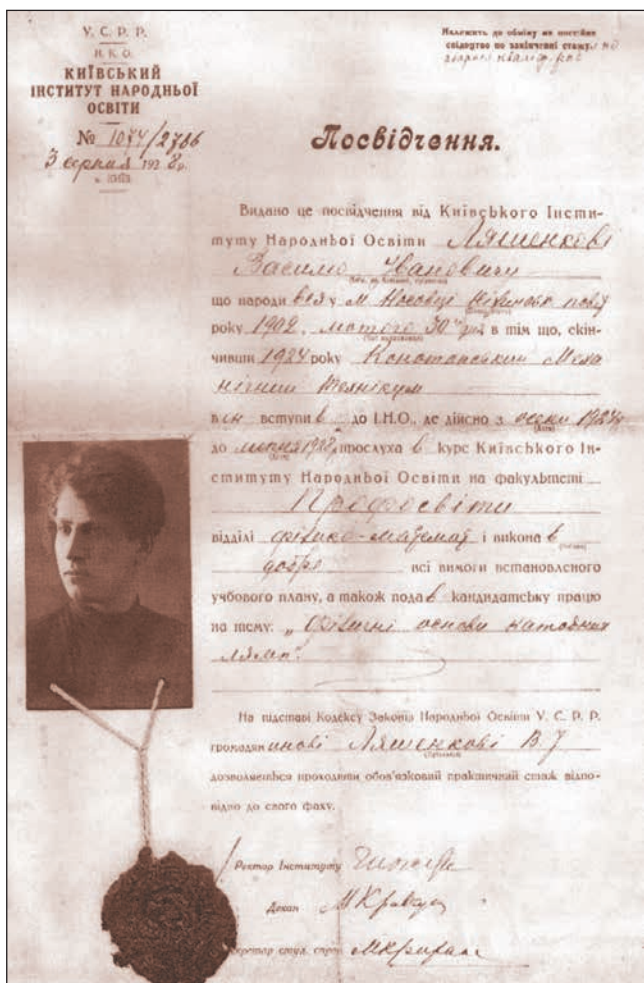

Рис. 1. В.І. Ляшенко під час закінчення Київського інституту народної освіти

наявність додаткового стрибка потенціалу на анодному контакті, зумовленого формуванням об'ємного заряду та високовольтної поляризації (виснаження) електронних напівпровідників.

Таким чином, ця робота є однією з пріоритетних у відкритті запірного шару (названого згодом Шотткі бар'єром) на контакті метал-напівпровідник. Трохи пізніше в роботах **В.Є. Лашкарьова** запірний шар був знайдений на контакті $\text{Cu-Cu}_2\text{O-CuO}$ і вперше пояснений виникненням $p-n$ -переходу ($\text{CuO}(n)-\text{Cu}_2\text{O}(p)-\text{Cu}$), який також був названий запірним шаром.

Отже, до відкриття запірних шарів у напівпровіднику поблизу поверхні на межі поділу метал-напівпровідник та пояснення природи такого ефекту безпосередньо причетні українські вчені — **В.І. Ляшенко**, **В.Є. Лашкарьов** та їхні співробітники ще в передвоєнні роки. Важливо підкреслити, що саме ці структури є базовими в сучасній напівпровідниковій електроніці.

На основі цих досліджень ще до війни **Василь Ляшенко** підготував докторську дисертацію, але війна зашкодила її захисту. Результати цих досліджень **пізніше** були ретельно проаналізовані **С.І. Пекарем** у докторській дисертації.

На жаль, ізоляційний стан наукових зв'язків та воєнні події перешкодили широкому ознайомленню світової наукової спільноти з цими інноваційними на той час результатами, і Україна, де-факто, втратила пріоритет серед низки фундаментальних відкриттів у напівпровідниковій електроніці. Зараз ми намагаємося цей пріоритет повернути [17, 18].

У наступний, вже повоєнний період, **В.І. Ляшенко** зосередив свої зусилля на "поверхневій тематиці", залучаючи до досліджень більш широке коло методів

Рис. 2. Серед студентських друзів (зліва направо: письменник Леонід Смілянський, Василь Ляшенко, Остап Губенко-Вишня)

Рис. 3. Керівництво кафедри фізики напівпровідників і спецлабораторії НВЧ радіофізичного факультету Київського університету зі співробітниками в 1950-ті роки.

Перший ряд: Н.Я. Карханіна, В.І. Ляшенко, В.Є. Лашкар'юв, Ю.І. Карханін, Г.А. Холодар, Ю.І. Грищенко;
другий ряд: І.Г. Самбур, Г.А. Зубрін, Г.П. Пека, В.І. Стріха, Р.М. Бондаренко; **третій ряд:** у центрі — В.І. Кожевін

та фізичних явищ, зокрема, на встановленні зв'язку електричних (робота виходу, приповерхнева провідність, фотоелектрична провідність, адсорбційні та каталітичні явища в напівпровідникових об'єктах). Ці роботи виконувались **В.І. Ляшенком** разом із новими, післявоєнними, співробітниками (**І.І. Степко**, **А.М. Павленко** та інші), а від 1950-х років — разом із **О.В. Снітком**, **В.Г. Литовченком** та деякими іншими.

За цими результатами опубліковано велику кількість принципів робіт, серед яких особливе місце посідає оглядова стаття, написана **В.І. Ляшенком** разом із **В.Є. Лашкар'ювим**, що вийшла в Ювілейному збірнику, присвяченому 70-річчю академіка **А.Ф. Йоффе** в 1950 році [3]. Результати роботи були виконані практично одночасно з відомими фундаментальними публікаціями з електроадсорбційних явищ, дослідженими **Бардиним** та **Бреттеном**. У цих роботах було встановлено екранування зовнішнього поля та дипольного поля адсорбованих молекул зарядженими поверхневими центрами. На початку дослідів київських авторів були виконані на традиційних фоточутливих напівпровідниках (Cu_2O , CdS), тоді як західні вчені почали дослідження моноатомних напівпровідникових матеріалів — германію та кремнію. Саме на цих непрямозонних напівпровідниках з великою LD (довжиною дифузії електронів), як відомо, **Шоклі**, **Бардин** та **Бреттен** відкрили в 1947 році транзисторний ефект (використовуючи контактне поле в двох сусідніх металічних точкових електродах). У той же час, фоточутливі багатокомпонентні II—VI,

III—V та інші інтерметалічні сполуки стали в майбутньому базовими при створенні НВЧ-приладів, фотоприймачів, лазерів високоефективних сонячних батарей та інших сучасних напівпровідникових приладів.

В.І. Ляшенка цікавило при постановці цих дослідів фундаментальне питання — який механізм електричної дії адсорбційних молекул у випадку так званої реальної (вкритої тонким природним захисним шаром окислу) домінує: вплив колективного заряду вільних носіїв (як уважав відомий теоретик **Ф.Ф. Волькенштейн**) чи заряду локальних центрів. Для цього були досліджені ізотерми електроадсорбції на добре відтворюваній реальній поверхні германію (спільно зі співробітниками **І.І. Степко**, **В.Г. Литовченком**, **Г.П. Романовою**, **А.А. Сербюю**) [4—12].

Відомо, що за типом ізотерми можна визначити характер адсорбційності поверхні, а за енергетичними параметрами ізотерми — ідентифікувати енергетичні характеристики системи “адатом—поверхня”. Отже, були класифіковані стани реальної поверхні:

- 1) гомогенна чи гетерогенна;
- 2) тип зарядності (донорна чи акцепторна) поверхні напівпровідника (не пов'язані з дипольним моментом);
- 3) були ідентифіковані параметри адсорбційних центрів: глибоких (міцно зв'язаних молекул водневого типу — спирти ($E = 0,3 \text{ eV}$), більш слабо зв'язаних (ацетон — $0,22 \text{ eV}$) та слабо зв'язаних (CO , $E = -0,1 \text{ eV}$, акцептор).

Гетерогенна поверхня означає, що центри адсорбції не взаємодіють, а мають певну функцію розподілу центрів по енергії $\Phi(Ea)$. Така поверхня описується ізотермою Фрейндліха—Сіпса, що має вигляд досить різкої залежності зміни заряду поверхні від парціального тиску p з насиченням при досягненні одного чи декількох таких моношарових покриттів ($\theta = 1, 2, 3 \dots$):

$$n_a/NT_a = P(p)/(p+N_f/4kT \cdot e^{-Ea/kT})^m,$$

де m — порядок адсорбції, а параметр ізотерми $p^* = N_f/4kT \cdot e^{-Ea/kT}$ задає енергію адсорбційного центра. В той же час, квазігомогенна поверхня (молекули взаємодіють) характеризується більш плавною ($n_a \sim t \ln P$) ізотермою Тьомкіна-Брунауера

$$p = C \cdot e^{-na/NT_a},$$

що пов'язане з поступовим зарядженням все менш активних адсорбційних центрів відповідно до міри збільшення тиску P . І лише при великих тисках газу P спостерігається тенденція до насичення при повному заповненні центрів: $n_a \sim N_f$. Було з'ясовано, що свіжа протравлена та очищена прогрівом у вакуумі поверхня кремнію, германію та ін. монокристалічних напівпровідників, як правило, є гетерогенною, тоді як стара та окислена — є більш гомогенною, n_a стає досить слабозмінною [9—11]. Фундаментальним результатом для формування селективного напівпровідникового газового сенсора був висновок, що значення енергії активації адсорбцентрів істотно відрізнялись для різних типів молекул і майже не змінювались в процесі старіння поверхні на повітрі.

Наступний цикл робіт, виконаний **В.І. Ляшенком** із групою молодих співробітників (**О.В. Снітко**, **В.Г. Литовченко**, **А.П. Горбань**, **Р.О. Литвинов**, **В.С. Лисенко**) з дослідження поверхні найбільш актуальних на той час напівпровідників — германію та кремнію — методами ефекту поля, віброуючого електроду (контактного потенціалу) та фото стимульованих нерівноважних ефектів (фото потенціалу або так званої конденсаторної фото-ерс, фотопровідності, фотомагнітної та демберівської фото-ерс). Були встановлені основні параметри поверхневих центрів (енергія активації, перерізи захоплення, густина), що є характерними для реальної поверхні. На основі цих досліджень була висунута так звана трьохшарова модель реальної поверхні, в якій центри мають природу, близьку до радіаційно-стимульованих центрів [12].

У дослідах на однокомпонентних напівпровідниках (на тонких зразках германію та кремнію) було відкрито важливий ефект — прилипання нерівноважних фотоносіїв на поверхні (**В.І. Ляшенко**, **В.Г. Литовченко**, **О.В. Снітко**), що виявилось істотним вже при кімнатній температурі [14]. Цей цикл робіт був узагальнений в монографії [15] в 1968 р. (рис. 4), за яку **В.І. Ляшенку** та його співробітникам була присуджена Державна премія УРСР в галузі науки і техніки (1970 р.).

Рис. 4. Одна з перших монографій з фізики поверхні напівпровідників (1968 р.): **В.І. Ляшенко**, **В.Г. Литовченко**, **В.І. Стриха**, **Л.В. Ляшенко**, **І.І. Степко**.
Электронные явления на поверхности полупроводников

Отже в 60—70-ті роки минулого століття школою, якою керував **В.І. Ляшенко**, були закладені основи фізики реальної поверхні напівпровідників (монокристалічних — непрямозонних кристалів типу Ge і Si, та двокомпонентних A_2B_6 , CdS, CuO). Зокрема було експериментально доведено існування поверхневих електронних станів (ПЕС) та встановлено їхній енергетичний спектр (для деяких він є дискретним, для інших — неперервним). У результаті були пояснені основні закономірності фотоелектричних явищ (фотопровідність, фото-ерс, фотоємність та ін.) в наближенні квазірівноваги в ОПЗ (постійність квазірівнів Фермі в ОПЗ при умові суттєвого перевищення дифузійної довжини нерівноважних носіїв заряду над дебаєвською довжиною екранування) [5—16].

Було також досліджено істотний вплив поверхні на параметри приладів твердотільної електроніки (діодів, транзисторів, інтегральних схем). У відділі **В.І. Ляшенка** були створені прилади, дія яких базувалась на так званих поверхневих ефектах, а саме, координатно чутливий кремнієвий фотоприймач та сонячний елемент на основі нової конструкції поверхневого (комбінованого) p - n переходу на контакті метал-напівпровідник, сенсор газового середовища (**А.П. Горбань**, **А.А. Серба**, **В.П. Костильов** та інші).

Під керівництвом **В.І. Ляшенка** було також розроблено корисні методи визначення електронних параметрів поверхні полярних напівпровідників (а також параметрів меж поділу напівпровідник—метал та діелектрик), а саме, а) визначення поверхневих бар'єрів методом Кельвіна, б) рухливості, залежно від

поверхневого потенціалу (тобто поверхневий вигин зон), в) отримана таблиця енергетичних спектрів поверхневих рівнів, встановлені локальні властивості та інше [6–12].

Багато результатів досліджень, виконаних представниками наукової школи **В.І. Ляшенка**, знайшли значне практичне застосування і були узагальнені в першій в СРСР монографії із фізики поверхні [15]. Зокрема, це стосується відкриттів поверхневих люмінесценції та дослідження поверхневих екситонів, їх конденсації та поверхневої рідкої плазми (**В.Г. Литовченко**, **В.О. Зуєв**, **Д.В. Корбутяк**, **Г.О. Сукач**, [14]), відкриття прискореного планарного гетероїонного інженерія ефективних каталізаторів на основі кластерів оксидів перехідних металів (**Б.М. Романюк**, **В.М. Попов**, **Т.І. Горбанюк**), керованої самоорганізації при формуванні нанорозмірного матеріалу (**В.П. Мельник**, **І.П. Лісовський**).

Останній цикл робіт **В.І. Ляшенка** був присвячений дослідженню фотоелектричних явищ прямозонних напівпровідників зі змішаним іонно-ковалентним типом хімічного зв'язку (GaAs, CdS та ін.), вплив на їхні властивості приповерхневої. Ці роботи були виконані на складних, двокомпонентних (III–V та ін.) напівпровідниках разом із групою співробітників (**М.Л. Дмитрук**, **Т.М. Ситенко**, **О.Ю. Борковська** та інші). В результаті були пояснені основні закономірності фотоелектричних явищ (фотопровідність, фото-ерс, фото ємність та ін.) в наближенні квазірівноваги в ОПЗ (постійність квазірівнів Фермі в ОПЗ при умові суттєвого перевищення дифузійної довжини нерівноважних носіїв заряду над дебаєвською довжиною екранування) [16, 17].

На особливу увагу заслуговує внесок **В.І. Ляшенка** в освітню та наукову діяльність у Київському університеті після війни. Починаючи від 1957 року, він

читає в університеті основний курс зі спеціалізації “фізика напівпровідників”. Під його керівництвом (або за його консультативної допомоги) було виконано декілька кандидатських дисертацій, а саме — **В.І. Стрихою** (з проблеми впливу поверхні на параметри точкових діодних структур), **В.М. Добровольським** (процеси розсіювання вільних електронів в тонкоплівкових та поверхневих шарах), **В.А. Бродовим** (вплив поверхні на характеристики багатокомпонентних напівпровідників) тощо. Тому не дивно, що саме **Віталію Іларіоновичу Стріці** Василь Іванович запропонував написати окремий розділ до монографії [15] за матеріалами, отриманими в очолюваній школі, а саме, про особливості електричних процесів у діодних структурах з реальною поверхнею. Оригінальність здобутих **В.І. Стрихою** результатів полягала в узагальненні моделі контакту метал—напівпровідник Шоттки, а саме 1) у введенні проміжного тунельно-прозорого квазідіелектричного шару; 2) у врахуванні поверхневих локальних рівнів та їх перезарядки; 3) у врахуванні поляризаційних сил на границях метал—діелектрик та діелектрик—напівпровідник у точковому контакті; 4) у врахуванні впливу розмірного квантування в полі приконтактного просторового заряду.

Врахування цих ефектів створює додаткові можливості для формування нових характеристик НВЧ-приладів, а саме, приладів енергонезалежної пам'яті, газочутливих сенсорів, надчутливих НВЧ-сенсори та інших. Окрема публікація щодо використання перелічених механізмів була згодом вміщена в ювілейному випуску Українського фізичного журналу “Золоті сторінки української фізики”.

Наукові праці школи **В.І. Ляшенка** і тепер активно продовжуються дослідниками Інституту фізики напівпровідників НАН України та іншими академічними й університетськими колегами [18]. ■

Література

1. Ляшенко В. Випростувач із сполуками заліза // Українські фізичні записки ВУАН. — 1935. — Т. 111. — вип. 2. — С. 43–51.
2. Ляшенко В.І., Федорус Г.А. Высоковольтная поляризация в записи меди и селене при низких температурах // ЖЭТФ.—1938. — т. 8, № 7. — С. 818–824; Известия АН СССР, Математич. и естеств. науки.—1938.— С. 641–650.
3. Лашкарёв В.Е., Ляшенко В.И. Электронные состояния на поверхности полупроводника. Сборник, посвященный 70-летию А.Ф. Иоффе. —М.-Л., Изд. АН СССР, 1950.
4. Ляшенко В.И., Романова Г.Ф., Степко И.И. Изменения Ук-поверхности германия при адсорбции и катализе. — Проблемы кинетики и катализа, 1958. — С. 11–116.
5. Brattain W., Bardeen J. Bell Syst. Techn. Journal. 1953. —Vol. 32, is. 1.
6. Ляшенко В.И., Степко И.И. Влияние адсорбции на поверхностные заряды и проводимость полупроводника // Изв. АН СССР, сер. физ.— 1952.—16.—С. 211.
7. Ляшенко В.И. Изменение работы выхода и проводимости у сернистого молибдена под влиянием адсорбции // Труды Института физики АН УССР.—1953.— 4.— С. 33.
8. Ляшенко В.И., Снитко И.И. Влияние адсорбции молекул и внешнего электрического поля на фотопроводимость полупроводников// Радиотехника и электроника. Том II, -1957.— вып.3.— С. 269–277.
9. Ляшенко В.И., Литовченко В.Г. Влияние адсорбции молекул на работу выхода и проводимость германия // ЖТФ.—1958.— т. 28, в.3.—С. 448–460.

10. Литовченко В.Г., Ляшенко В.И., Фролов О.С., Исследование электрофизических свойств поверхности Ge // В Сб. “Поверхностные свойства полупроводников”, Изд. АН СССР.— 1962.— С. 147–164.
11. Литовченко В.Г. Сб. Полупров. техн. и микроэл.—1972, в. 9.— С. 92–126; ЖФХ.—1978.—70, № 12.—С. 3063–3070.
12. Литовченко В.Г., Ляшенко В.И., Фролов О.С. Метод значення поверхневого потенціалу на напівпровідниках у широкому діапазоні питомих опорів // Укр. физ. ж.—1965. — 10, № 12. — С. 1334.
13. Литовченко В.Г., Ляшенко В.И. Прилипание неравно-весных носителей на поверхности Ge // ФТТ.—1962.— т. 4, в. 8. — С. 1985–1993.
14. Дмитрук Н.Л., Ляшенко В.И., Терещенко А.К., Зуев В.А. Фотоэлектрические явления в приповерхностной области арсенида галлия // ФТП. — 1970.— т.4, № 4. — С. 654–662.
15. Ляшенко В.И., Литовченко В.Г., Стриха В.И., Ляшенко Л.В., Степко И.И. Электронные явления на поверхности полупроводников.— К. : Наукова думка, 1968.
16. Дмитрук Н.Л., Ляшенко В.И., Терещенко А.К. УФЖ.— 1972.— т. 17, № 8.— С. 1356.
17. Lytovchenko V.G., Korbutyak D.V. Luminescent properties of near-surface semiconductive layers and quantum superlattices // Ukr. J. Phys. — 2011. — Vol. 56, No. 10.
18. Litovchenko V.G., Strikha M.V. 100 Years of Semiconductor Science. The Ukrainian Contributions // European Phys. News.— 2014.— No 45/1.

СВІТОЧІ НАУКИ. Олексій Ситенко

Академік НАН України Олексій Григорович Ситенко збагатив теоретичну ядерну фізику і теорію плазми відкриттям низки ефектів, котрі нині названі на його честь.

Підґрунтя своєї наукової школи він заклав у 1950-ті роки в Харкові, коли працював у Харківському фізико-технічному інституті й викладав у Харківському державному університеті. Подальшого розвитку його наукова школа набула в Києві.

Завдячуючи спогадам учнів, колег та родини вченого, реконструйовано життєпис академіка О.Г. Ситенка (зокрема, оприлюднені маловідомі широкому загалу біографічні факти про родовід, дитячі й юнацькі роки), а також його становлення як вченого і педагога.

До 50-річчя ІНСТИТУТУ ТЕОРЕТИЧНОЇ ФІЗИКИ ІМЕНІ М.М. БОГОЛЮБОВА НАН УКРАЇНИ

У вітчизняному науковому літописі одне із цільних місць посідає наукова спадщина Інституту теоретичної фізики імені М.М. Боголюбова НАН України. Його провідні вчені стояли біля витоків низки сучасних напрямів фізичних досліджень. Оприлюднення життєписів славетних науковців на вшанування ювілею інституту сприяє об'єктивному осягненню наукової минувшини України.

Олексій Григорович Ситенко народився 12 лютого 1927 року в селі Нові Млини Батуринського району Чернігівської області. У 1935 р. його батько був призначений інженером на Новокраматорський машинобудівний завод. У Краматорську Олексій пішов до першого класу середньої школи. Навчався охоче, був відмінником. Уже в молодших класах Олексій став постійним відвідувачем міської бібліотеки. Його родина згадує, як у працівників бібліотеки виникли сумніви: чи справді цей малюк читає такі серйозні як на його вік книжки, чи може просто бере і повертає їх непрочитаними. Його почали розпитувати і були вражені, почувши у відповідь змістовні й осмислені розповіді Олексія щодо прочитаного.

Олексієві йшов 14-й рік, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна. Його родина не встигла евакуюватися, тож пройшла через усі жахи німецько-фашистської окупації. Коли фашисти розпочали кампанію зі знищення в бібліотеках Краматорська радянської літератури, Олексій самотужки намагався цьому протидіяти. Ризикуючи життям, він ночами вивозив на візочку книги зі звалищ, куди німці скидали для спалювання. А потім переховував їх у підвалах зруйнованих будинків.

Після звільнення Краматорська радянськими військами він перевіз ці книги до бібліотек міста. Зокрема, було врятовано від знищення і повернуто державі 79 книг, з-поміж яких 40 томів “Большой Советской Энциклопедии”. Цей громадянський вчинок сміливого підлітка оприлюднено на шпальтах часопису “Радянська Україна” від 5 грудня 1943 року в статті “Бібліотеки Краматорська”.

У 1944 році Олексій блискуче закінчує середню школу та мріє присвятити себе поезії й філософії. Батьки підтримали його бажання продовжити освіту, але, як на їхнє переконання, сину треба було навчитися конкретній справі — здобути спеціальність інженера. Олексій вагається. Разом із двома друзями-однокурсниками він їде “на розвідку” до Києва, щоб дізнатися, чому навчають в Університеті та Політехнічному інституті. Зруйноване місто справило на нього гнітюче враження. Олексій повертається до рідного Донбасу й вступає на електромеханічний факультет Донецького гірничого інституту.

На початку першого курсу Олексій занедужав: напівголодне життя та застуди призвели до тяжкої хвороби — ревмоендокардиту. Лікарі призначають постільний режим, й батьки забирають його додому. Майже півроку Олексій був прикутий до ліжка. Програму першого курсу він опановував самотужки: сестра Галина, яка навчалася тоді в Донецькому медичному інституті, привозила братові необхідні підручники. Утім, сумніви щодо правильності вибору фаху не полишали його. Склавши на відмінно іспити за перший курс, він нарешті остаточно вирішив: професія інженера не для нього, його покликання — це фундаментальна наука, а саме — фізика.

Олексій вирушає до Харкова, щоб вступити на заочне відділення фізико-математичного факультету Харківського державного університету. Завдяки блискуче складеним іспитам його зараховують одразу ж на другий курс денного відділення.

Закінчивши 1949 року з відзнакою університет, **Олексій Ситенко** вступає до аспірантури на кафедру теоретичної ядерної фізики.

Олексій Ситенко

Його науковим керівником був призначений видатний фізик-теоретик **Олександр Ілліч Ахієзер**. Після успішного закінчення аспірантури **О.Г. Ситенко** розпочинає працювати в Харківському фізико-технічному інституті та викладати в Харківському державному університеті. Відтоді й розпочинається стрімке наукове зростання молодого вченого: у 25-річному віці він захистив кандидатську дисертацію, у 32 роки — став доктором фізико-математичних наук, а у віці 33 років — наймолодшим професором Харківського державного університету.

У 34-річному віці **О.Г. Ситенко** очолив відділ теоретичної ядерної фізики Інституту фізики АН УРСР у Києві, а у віці 40 років був обраний членом-кореспондентом Академії наук УРСР.

Від 1968 року **О.Г. Ситенко** — завідувач відділу теорії ядерних реакцій Інституту теоретичної фізики АН УРСР. У 1982 році його обирають академіком АН УРСР, а через 6 років він очолив Інститут теоретичної фізики АН УРСР.

Окрім того, **Олексій Григорович Ситенко** був блискучим педагогом, котрий значну частину свого життя присвятив вихованню наукової зміни. Майже 10 років очолював створену за підтримки академіка АН СРСР **М.М. Боголюбова** кафедру теорії ядра і елементарних частинок Київського державного університету. Зокрема, 44 учні академіка **О.Г. Ситенка** стали кандидатами фізико-математичних наук, 21 — докторами наук. Серед його вихованців — відомі фізики-теоретики України, Росії, Грузії, Узбекистану, В'єтнаму та Китаю.

Нижче оприлюднено спогади учнів, колег та родини академіка **О.Г. Ситенка**, що дають змогу об'єктивно висвітлити непересічну постать визначного вченого, а також його людську багатогранність.

Ось, наприклад, що згадує один із учнів академіка **Олексія Григоровича Ситенка** — **Віктор Костянтинівич Тартаковський** (доктор фіз.-мат. наук, професор кафедри квантової теорії поля Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка): *“О.Г. Ситенка вирізняли тактовне ставлення до підлеглих і водночас - вимогливість творчо підходити до роботи. Він лише підказував і формулював своїм учням основні напрями в науковій і педагогічній діяльності, консультуючи сам процес і надаючи молодим можливість виявляти свою ініціативу.*

Олексій Григорович радив одночасно вивчати нову інформацію за своєю галуззю й виконувати власні наукові дослідження, і тоді, за його словами, найімовірніше, може з'явитися найоригінальніше розв'язання проблеми.

Радив початківцям використовувати не тільки традиційні методи в науці, а й пропонувати власні, — тоді може статися так, що й новачок у науці зможе зрештою розв'язати складні завдання.

Методи наукового керівництва О.Г. Ситенка використовуються нині багатьма його учнями, які працюють у великих наукових і науково-педагогічних інституціях України та за її межами”.

За словами академіка **В.Г. Бар'яхтара**, *“Олексій Григорович — видатний фізик, справжній інтелігент і патріот України. Свою наукову діяльність розпочав у Харкові під керівництвом О.І. Ахієзера. Видатний Вчитель виховав видатного фізика. Він залучив молодого науковця до дослідження як плазми (флуктуації у плазмі, комбінаційне розсіювання і трансформація хвиль), так і ядерної фізики (дифракційна теорія ядерних процесів).*

*За час роботи в Харкові Олексій Григорович швидко зріс в одного із найактивніших харківських фізиків і в одного із найкращих викладачів університету. За цей період він отримав формулу Ситенка—Глаубера в ядерній фізиці, побудував тензор діелектричної проникності плазми (у співавторстві з **К.М. Степановим**).*

Ситенко зорганізував у Харкові, а потім у Києві великі наукові школи за цими напрямками фізики. Таких висот Олексій Григорович досяг у молодому віці, здобувши світове визнання.

*Особливе значення мають численні книжки й університетські підручники з ядерної фізики та фізики плазми за авторством О.Г. Ситенка. Монографія з фізики плазми (автори — **О.І. Ахієзер, О.Г. Ситенко, К.М. Степанов, Р.В. Половін**) вважається однією із найкращих книг за цією проблематикою у світі, і, безумовно, найкращою в Україні. Кількість посилань на неї перевищує 700”.*

Зі спогадів його старшого сина — **Юрія Олексійовича Ситенка**, доктора фіз.-мат. наук, завідувача відділу теорії ядра і квантової теорії поля Інституту теоретичної фізики імені М.М. Боголюбова НАН України: *“Я згадую, як у юнацькі роки запекло дискутував з батьком щодо місця особистості в суспільстві.*

Особистість, справжній талант, твердив я, відмежовуються від суспільства, “сірого натовпу”, прагнучи зберегти себе у протистоянні буденщині. Як приклад, наводив філософа **Діогена**, що жив у бочці. Батько заперечував і наводив інший приклад: **Аристотель** був царедворцем (вихователем майбутнього імператора **Олександра Македонського**), і його здобуток до філософії виявився вагомим за внесок **Діогена**.

Батькова позиція полягала в тому, що справжня особистість прагне найповнішої реалізації своїх здібностей за наявних обставин і не витрачає себе на протистояння тому, чого не подолати. Існують люди, які вбачають сенс життя в боротьбі, існують ті, котрі вбачають сенс у творчості. Батько, безумовно, належав до останніх, але й принципи людської моралі та наукової етики для нього стояли на чільному місці.

Він розповідав мені, як юнаком обирав життєвий шлях. Душа тяжіла до гуманітарної царини (філософії та поезії), але вибір був зроблений на користь точних наук, оскільки в цій галузі (зокрема, в ядерній фізиці, опосередковано пов'язаній із завданнями оборони держави) можна було зберегти незалежність поглядів і свободу творчості. Саме тому й існує думка, що лави фізиків поповнювалися найбільш обдарованими особистостями і являли собою еліту радянського суспільства. Про це говорив батько, і в цьому я зміг переконатися сам ще досить давно: з раннього шкільного віку батько з мамою стали брати мене на всесоюзні наукові конференції...

Не спиняючись на здобутках **Олексія Григоровича** в ядерній фізиці і фізиці плазми, відзначу лише, що для його наукового стилю і методу характерне прагнення досконалості, довершеності. Саме такими якостями відзначаються, зокрема, його численні монографії (17) та підручники.

Мої колеги погодяться зі мною, що часом трапляються наукові книги, цікаві і популярні серед науковців, але які є компіляцією різноманітного матеріалу: буває, що і формули з помилками, і позначення, і навіть поняття в різних місцях не узгоджені.

Із книг **Олексія Григоровича** видно, з якою вимогливістю автора до себе і повагою до читача вони написані: формули вивірені, позначення продумані, матеріал викладений з граничною прозорістю і чіткістю, лаконічно і водночас обгрунтовано. На кожен рядок таких книг можна покладатися як на вірогідний, і тому за своєю бездоганністю, на мою думку, їх слід захищати до шедеврів наукової літератури.

Батько згадував, що теоретична фізика була його власним вибором. Однак, як на мою думку, в тому, що він став видатним науковцем, велику роль відіграли його батьки — **Григорій Павлович** і **Парасковія Олексіївна**. Це вони зростили його в любові, виховали і навчили не шукати легких шляхів у житті, а наполегливо працювати і обрати собі роботу до душі. Адже справжні фахівці потрібні завжди і будь-якому суспільству.

І це, як мені здається, батько наслідував нашим козацьким предкам, котрі кожен справу робили старанно, досконало і винахідливо, — чи то ставили засіки в степу, чи то майстрували “чайки” на узбережжі, чи

то відливали гармати перед походом. І берегли свою честь і гідність за будь-яких обставин”.

Зі спогадів молодшого сина **Олексія Григоровича Ситенка**: “Мій батько вів активне громадське життя, завжди твердо відстоював свою політичну позицію, був палким патріотом України. Пригадую сонячний день 24 серпня 1991 року, коли Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України. Батько був у захваті, це було для нього свято. “Синку, ось і віковична мрія нашого народу здійснилася, ми з тобою стоїмо на порозі нової епохи”, — сказав він, і ми з ним вивісили на балконі синьо-жовтий національний прапор, який тоді єдиний майорів на нашій вулиці.

Ми з батьком часто дискутували з різних суспільних і політичних питань. Такі розмови були нашою родиною традицією і навчили мене на все життя культури дискусій та повазі до співрозмовника. Батько не любив пусті балачки, він обговорював лише справді важливі проблеми.

Мій батько залишається для мене авторитетом, я завжди з гордістю згадую про нього. Це була велика людина, яка за життя встигла, на жаль, розкрити лише деякі грані своєї особистості”.

Інші сторінки особистого та наукового життя академіка **О.Г. Ситенка** відтворено за спогадами його дружини **Жанни Григорівни**: “Вперше я побачила **Олексія Григоровича** у Харківському державному університеті, де навчалася на фізико-математичному факультеті. У нас викладали вже знані метри науки — академіки **О.І. Ахієзер**, **І.М. Ліфшиц**, **А.К. Вальтер**, блискучий математик **В.О. Марченко**.

І посеред них — зовсім молодий (32-річний) професор **Олексій Григорович Ситенко**. Викладацький талант, його виняткова відповідальність робили лекції цікавими і, головне, — зрозумілими.

Все життя педагогічну діяльність **Олексій Григорович** поєднував з науковою. Його курси лекцій увійшли до підручників, які й досі вважаються одними із найкращих. Ось уривок з рецензії американського професора **Дж.Л. Хіршфельда** на монографію **О.Г. Ситенка** “Електромагнітні флуктуації у плазмі”: “Ця книга — педагогічний шедевр... Цю монографію настійно рекомендую читачам, запитуючи: де книги, схожі на неї, написані західними фізиками?”.

Професор Київського національного університету імені **Тараса Шевченка Ю.І. Чутюв**, перебуваючи в службовому відрядженні в Японії, був приємно вражений, побачивши підручник **О.Г. Ситенка** в руках японського студента. Чому **Олексій Григорович** став саме фізиком, він пояснював так: “Незважаючи на свій потяг до гуманітарних наук, і, зокрема, до українознавства (це в шкільні роки не менш сильний вплив справила на мене заборонена “Історія українського письменства” **Сергія Єфремова**), я обрав, навчаючись в Харківському університеті, фізико-математичний факультет. Мені здавалося, що фізика дозволить зберегти внутрішню незалежність і гідність в умовах заполітизованої радянської дійсності...”

Фізика виявилася дуже цікавою наукою. Харківська фізична школа відома в усьому світі. Теоретична фізика

О.І. Ахієзер і О.Г. Ситенко (праворуч) серед учасників VI Європейської конференції з фізики плазми та керваного термоядерного синтезу, Москва, 1973 р.

полонила мене, і я в подальшому присвятив своє життя науковій роботі, зосередившись на проблемах ядерної фізики та фізики плазми”.

Ми прожили з Олексієм Григоровичем тільки 34 роки, але то найкращі роки мого життя. Олексій Григорович був, є і назавжди залишиться для мене і для тих, хто його знав, взірцем освіченості, багатогранності таланту, широти духовного світу.

Будучи талановитою людиною, він не обмежувався тільки наукою, умів радіти життю, особливо любив весняний квітучий сад, музику, літературу, мистецтво. Найбільша пристрасть його життя — це книги. Олексій Григорович зібрав велику бібліотеку, що яскраво віддзеркалює широке коло його інтересів. Він захоплювався мистецтвом, відвідував художні музеї країн, де перебував, зібрав величезну колекцію альбомів з репродукціями різних митців. Олексій Григорович переймався знаннями з історії, філософії і літератури на рівні фахівця. Маючи унікальну пам'ять, енциклопедичну обізнаність, щиро ділився своїми знаннями, був цікавим співрозмовником, залишаючись при цьому скромною людиною.

Олексій Григорович не любляв пусті розмови, принцип його життя — “Не треба слів, хай буде тільки діло” — стосувався як роботи, так і взаємин у родині.

Мені хочеться підкреслити найголовнішу рису Олексія Григоровича — незламність духу і силу волі.

Смерть його улюбленої донечки Алли у 18-річному віці завдала йому тяжких страждань. І все ж таки він зміг знайти у собі сили продовжувати жити і плідно працювати.

Ці невиліковні рани підірвали здоров'я, Олексій Григорович почав важко хворіти. Однак він ніколи не

обговорював свій стан, не скаржився і навіть намагався приховати від мене свої проблеми.

Можна сказати, що в останній рік життя Олексій Григорович виборював у хвороби кожен день. Ці страждання не зламали його волі до життя. Він продовжував працювати, пам'ять залишалася потужною, а розум світлим.

Ще наприкінці січня Олексій провів Учену раду в Інституті, засідання редколегії “Українського фізичного журналу”, головним редактором якого залишався до останнього дня свого життя. У ті дні Олексій Григорович показав мені і Григорію свою поетичну спадщину і погодився опублікувати збірку вибраних віршів за назвою “Поетичні округлини”. Згодом цю книгу я видала до роковин смерті Олексія Григоровича за підтримки Інституту теоретичної фізики. Не кожна людина може прожити життя так мужньо і так гідно, як прожив його Олексій Григорович Ситенко.

Кожна людина живе доти, поки її пам'ятають. Олексій Григорович й надалі житиме в спогадах рідних та учнів. Його життя продовжується в підручниках, якими користуються студенти, в статтях, на які посилаються науковці в усьому світі, а також у поезіях, які він встиг залишити”.

Зі спогадів чинного директора Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України академіка **Анатолія Глібовича Загороднього**: “Олексій Григорович є, безумовно, одним із тих яскравих представників українських учених, завдяки яким Україна сьогодні сприймається в світі як держава з високим рівнем фундаментальної науки.

Його любили і шанували не лише на теренах України, а й далеко за її межами. Маючи щасливу нагоду

супроводжувати Олексія Григоровича в його відрядженнях за кордон, я неодноразово був свідком того, як найавторитетніші вчені зі світовими іменами віддавали йому найвищі почесні й поціновували його наукові здобутки як такі, що великою мірою визначали рівень розвитку теоретичної ядерної фізики і фізики плазми. Так було у В'єтнамі, Нідерландах, Канаді, Великій Британії, Росії. Ймовірно, не випадково Олексія Григоровича було обрано до Королівської Шведської академії наук та Угорської академії наук. Це був один із титанів теоретичної фізики, який не лише мав глибокі знання з більшості її розділів, а й сам долучався до творення найсучасніших напрямів цієї науки.

Вихованець харківської школи теоретичної фізики, він завжди пам'ятав про своє наукове коріння, з великою повагою ставився до харківських колег, глибоко шанував вчителя — **Олександра Ілліча Ахієзера**, який до останніх днів залишався для нього науковим авторитетом і порадиником з усіх питань — як наукових, так і життєвих.

З благословення свого Вчителя Олексій Григорович у 1963 році переїздить до Києва, де продовжує розвивати традиції харківської школи. Олексій Григорович ніколи не зупинявся на досягнутому — оволодівав новими методами, продовжував творчий пошук. Можливо, тому його творчості притаманний і дух наукових ідей ще одного патріарха теоретичної фізики — **Миколи Миколайовича Боголюбова**. Цей дух простежується в багатьох роботах О.Г. Ситенка, і, мабуть, буде правильним вважати його послідовником Боголюбова.

Олексію Григоровичу притаманна широка наукова ерудиція, але найбільше він зробив для теоретичної ядерної фізики і теорії плазми. Внесок його в ці галузі є, без перебільшення, видатним.

Досить згадати теорію взаємодії високоенергетичних частинок з ядрами. Така теорія вкрай необхідна задля отримання інформації про характер ядерної взаємодії та ядерні процеси на основі результатів експериментів із розсіяння окремих частинок (протонів, нейтронів, α -частинок) атомними ядрами. Це єдина можливість здобути нові знання про атомне ядро, особливості його будови та властивості ядерних сил. Саме розроблена Олексієм Григоровичем загальна теорія багаторазового дифракційного розсіяння (теорія, що описує розсіяння частинок із довжиною хвилі Дебройля, значно меншою за розмір ядерної системи, на якій відбувається розсіяння, і враховує взаємний вплив усіх складових системи при розсіянні) сформувала сучасні уявлення про процеси ядерних зіткнень за високих енергій з участю складних частинок. Розвинутий метод застосовується не лише в ядерній фізиці, а й у фізиці елементарних частинок та атомній фізиці.

Ця теорія запропонована і розвинута **О.Г. Ситенком** у 1958 році. Вперше вона була оприлюднена 1959 року в "Українському фізичному журналі". Одночасно і незалежно аналогічний підхід запропонував **Р. Глаубер** (США). Дуже швидко дифракційна теорія ядерних процесів знайшла широке визнання і отримала у світовій літературі назву "теорія Ситенка—Глаубера". І вже понад чотири десятиліття лавина наукових публікацій

теоретичного й експериментального характеру з дифракційних ядерних процесів невинно зростає. Міжнародні конференції з ядерної фізики та фізики елементарних частинок приділяють значну увагу розробці застосуванню теорії Ситенка—Глаубера до найрізноманітніших процесів.

До найвагоміших результатів **О.Г. Ситенка** з ядерної фізики варто віднести також передбачення ним разом зі своїм учителем академіком **О.І. Ахієзером** нового фізичного явища — дифракційного розщеплення дейтрона (розпаду високоенергетичного дейтрона на протон і нейтрон під час його розсіяння на ядрах). Цей ефект підтверджено експериментально, зокрема українськими фізиками-ядерниками.

Значне місце в наукових працях **О.Г. Ситенка** з ядерної фізики посідають дослідження електродинаміки ядер (розділ ядерної фізики, що вивчає взаємодію електронів та інших заряджених частинок з ядрами), відображені в монографії "Електродинаміка ядер" за співавторством **О.І. Ахієзера**, **О.Г. Ситенка** та **В.К. Тартаковського**.

Разом з учнями він розвинув теорію квазіпружного розсіяння високоенергетичних електронів на ядрах, непружного розсіяння і процесів електродезінтеграції (розвал ядра високоенергетичними електронами), інклюзивних процесів з електронами, побудував теорію електророзщеплення малонуклонних систем.

Окремо варто відзначити праці Олексія Григоровича, в яких для квантових частинок різної природи були знайдені точні розв'язки низки задач ядерної фізики. Зокрема, **О.Г. Ситенко** вперше отримав точний розв'язок проблеми розсіяння протонів на протонах за припущення, що взаємодія задається нелокальним ядерним потенціалом і кулоновим відштовхуванням. Ці точні результати, отримані для модельних систем, є еталоном під час розгляду реалістичних ядерних задач і важливі для розуміння та інтерпретації фізики різноманітних явищ.

Не менш вагомий внесок **О.Г. Ситенка** і до теоретичної фізики плазми. Як відомо, властивості плазми значною мірою залежать від умов, за яких вона перебуває, зокрема від її стану, що визначається наявністю зовнішніх полів. При цьому, важливо якомога точніше описати поведінку плазми, враховуючи тепловий рух електронів й іонів, просторові розподіли густини і температури плазми та нерівноважність їх розподілів за швидкостями (відхилення цих розподілів від рівноважного розподілу Максвелла). Такий опис можна здійснити на основі кінетичних рівнянь — рівнянь для функцій розподілу. **О.Г. Ситенко** разом з **К.М. Степановим** виконав піонерські роботи з кінетичної теорії плазми у зовнішньому магнітному полі.

Вперше в кінетичному наближенні було знайдено тензор діелектричної проникності такої плазми, що дозволило сформулювати в найзагальнішому вигляді дисперсійні рівняння для хвиль у магнітоактивній плазмі з урахуванням теплового руху частинок. Це відкрило шлях для опису електродинамічних властивостей такої плазми, зокрема для послідовного опису різноманітних хвиль у магнітоактивній плазмі.

Міжнародна конференція з фізики ядерних реакцій (Амстердам, 1956 р.). Дискусія під час прогулянки морем. У центрі сидять О.І. Ахієзер і професор Р. Глаубер, стоять І. Блок та О.Г. Ситенко

Основоположним є внесок **О.Г. Ситенка** до розвитку статистичної теорії електромагнітних процесів у плазмopodobних середовищах. Одне з головних завдань тут — дослідження флуктуацій, тобто випадкових відхилень фізичних величин від їх середніх значень, оскільки поведінка флуктуацій пов'язана з електромагнітними і термодинамічними властивостями плазми. Саме таку теорію розвинули **О.І. Ахієзер** і **О.Г. Ситенко**. Зокрема, були розраховані спектри флуктуацій багатьох фізичних величин (густини електронів та іонів, напруженості електричного і магнітного полів, мікроскопічних функцій розподілу частинок), знайдені перерізи розсіяння і трансформації хвиль на флуктуаціях у плазмі та виявлені особливості спектрів розсіяного випромінювання, зумовлені колективними явищами у плазмі. Уперше було передбачено явище комбінаційного розсіяння хвиль у плазмі. Запропонована **О.І. Ахієзером**, **І.Г. Проходюю**, **О.Г. Ситенком** теорія розсіяння хвиль у плазмі (1957 рік) отримала суттєвий розвиток у роботах Олексія Григоровича та його учнів.

Вона стала основою нового перспективного методу діагностики плазми, що широко застосовується для вивчення природної та лабораторної плазми, зокрема експериментального визначення її параметрів. Практично усі наукові публікації за цією тематикою містять посилання на піонерські роботи **О.Г. Ситенка** або відповідні розділи його монографій.

Чільне місце в науковій діяльності Олексія Григоровича посідають дослідження нелінійної взаємодії хвиль у плазмі та впливу таких взаємодій на флуктуації. Він розрахував нелінійні діелектричні сприйнятливості (як скалярні, так і тензорні) і сформулював нелінійні рівняння для електромагнітних полів та послідовності кореляційних функцій флуктуаційних величин. На основі таких рівнянь досліджено нелінійне насичення критичних флуктуацій у нестійкій плазмі, вивчено процеси резонансної взаємодії хвиль у плазмі. Тим самим були закладені основи теорії флуктуацій у слаботорбулентній плазмі.

Значні результати отримав **О.Г. Ситенко** і в дослідженні плазми, що перебуває у так званому сильно-турбулентному стані, який характеризується великими енергіями колективних коливань плазми порівняно

з тепловою енергією частинок. Ці умови реалізуються, зокрема в установках для керованого термоядерного синтезу. Побудова послідовної теорії флуктуацій у такій плазмі потребує перенормування функцій діелектричного відгуку і кореляційних функцій джерел флуктуацій з урахуванням усіх порядків теорії збурень — на відміну від слаботорбулентної плазми, коли таке перенормування можна здійснити на основі опису нелінійної взаємодії скінченної кількості (трьох, чотирьох) хвиль. З метою побудови цієї теорії **О.Г. Ситенко** розвинув перенормовану електродинаміку плазми, що дало змогу розрахувати стаціонарні спектри конвективних і дрейфових збуджень у плазмі та дослідити процеси аномального перенесення у турбулентній плазмі з просторово-неоднорідними параметрами.

Наведені результати з теорії плазми аж ніяк не вичерпують наукового доробку Олексія Григоровича за цим напрямом. Їхній перелік можна продовжувати. Це і теорія поляризаційної взаємодії заряджених частинок з плазмою, і флуктуаційний підхід до розрахунку кінетичних коефіцієнтів та інтегралів зіткнень для плазми, і теорія плазмового відлуння, і послідовна кінетична теорія флуктуацій у плазмі із зіткненнями.

Багато сил і енергії Олексій Григорович віддавав науково-організаційній роботі. Впродовж 1988—2002 років він очолював Інститут теоретичної фізики імені М.М. Боголюбова НАН України, був головним редактором "Українського фізичного журналу", директором Міжнародного Центру фізики при Відділенні фізики і астрономії НАН України. За ініціативи **О.Г. Ситенка** започатковано міжнародні конференції з теорії плазми. Перша та друга конференції відбулися в Києві в Інституті теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України в 1971 та 1974 роках.

Меморіальна дошка, присвячена академікові НАН України О.Г. Ситенку, в Києві, вул. Володимирська 51/53. Автори — Олесь Сидорук і Борис Крилов, 2014 р.

Враховуючи великий успіх цих конференцій, їм було надано назву “кіївських”. Починаючи від 1977 року саме за цією назвою міжнародні конференції з теорії плазми проходять в різних країнах світу.

О.Г. Ситенко був одним із ініціаторів Першої міжнародної конференції “Фізика в Україні” (Київ, 1993) та міжнародної боголоубівської конференції “Проблеми теоретичної та математичної фізики” (Москва—Дубна—Київ, 1999).

Розповідь про Олексія Григоровича як науковця не буде повною, якщо хоча б коротко не зупинитися на особливостях його підходу до наукової праці.

Передусім — це глибоке розуміння наукової проблеми, яку потрібно розв’язати. По-друге, вибір відповідної, якомога послідовнішої моделі, що допускає точне розв’язання. По-третє, пошук тих граничних випадків, у яких складна теорія стає фізично прозорою і які дають змогу зрозуміти сутність загальних результатів. Можливо, що саме завдяки цим особливостям наукова діяльність Олексія Григоровича була надзвичайно плідною. Він завжди був відкритий для обговорення будь-яких наукових питань. При цьому наполегливо і аргументовано відстоював свої погляди.

Нове для себе О.Г. Ситенко охоче сприймав, але вимагав обґрунтування не нижчого рівня строгості, аніж його власні аргументи.

Все це робило наукові дискусії з Олексієм Григоровичем надзвичайно корисними і цікавими. Вони були цінними й з огляду знайомства з історією тієї чи іншої наукової проблеми, оскільки впродовж багатьох років він був свідком і особисто причетним до творення сучасної теоретичної фізики. Спілкування з ним було живим спілкуванням з класиком теоретичної фізики, можливістю доторкнутися до історії нашої науки.

О.Г. Ситенко — яскрава, всебічно обдарована особистість. Він був великим знавцем української та світової культури, широко обізнаним в літературній класиці — від стародавньої до новітньої. Глибоко розумівся на живописі, архітектурі. Його знанням з української та всесвітньої історії могли позаздрити фахівці. Це була світла і надзвичайно талановита особистість, прекрасна і добра людина”.

Згадає ще один учень **Олексія Григоровича Ситенка** — **Іван Васильович Сименюк**, доктор фіз.-мат. наук, завідувач відділу прикладних проблем теоретичної фізики Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України: “Олексій Григорович був цілісною особистістю з унікально широким кругозором і високою культурою. Я майже не знаю науковців (природознавчого напрямку) такого масштабу, які були б такою мірою вірними своєму народові.

Олексій Григорович глибоко знав українську мову. Інколи це дивувало навіть близьких до нього людей. Для мене все стало зрозумілим, коли ми дізналися у день прощання з Олексієм Григоровичем, що він усе життя писав вірші й був у цьому неймовірно вимогливим до себе.

Тепер ми усвідомлюємо, що Олексій Григорович був не тільки корифеєм у теоретичній фізиці, а й непересяченим українським поетом, знавцем української і всесвітньої історії, глибоким цінителем світового образо-

творчого мистецтва. Душу Олексія Григоровича завжди зігрівали думки, що обраний науковий шлях і незавершені наукові задуми продовжує його старший син Юрій.

Широта світогляду **О.Г. Ситенка** виявилась і в тому, що він усіляко заохочував сина до роботи на передньому краї сучасної фізики — у квантовій теорії поля і теорії елементарних частинок, хоча безпосередні інтереси Олексія Григоровича і не лежали в цій площині.

Людиною з великою літери, порядною і принциповою, щедро наділеною талантами, — таким запам’ятали **О.Г. Ситенка** його сучасники”.

До того ж, наукові надбання **О.Г. Ситенка** вже за його життя були поціновані як вітчизняною, так і міжнародною науковою спільнотою. Зокрема, академік Національної академії наук України **Олексій Григорович Ситенко** — лауреат премії імені К.Д. Синельникова НАН України, Державної премії України в галузі науки і техніки, премії імені М. М. Боголюбова НАН України та міжнародної премії імені Вальтера Тіррінга (Австрія). Окрім того, він був обраний почесним іноземним членом Королівської Шведської академії наук (1991), Української Могилянсько-Мазепинської Академії наук (Канада, 1992), Угорської Академії наук та Нью-Йоркської Академії наук (1998). **О.Г. Ситенко** входив до складу Українського та Американського фізичних товариств, а також був членом-кореспондентом Міжнародного радіосоюзу.

Від 1991 року **О.Г. Ситенко** — директор Міжнародного центру фізики при Відділенні фізики і астрономії Національної академії наук України, а впродовж 1991—1995 років — голова Київського фізичного товариства. Вчений нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1977) і Дружби народів (1987). 1997 року **Олексію Григоровичу Ситенку** Указом Президента України за значний особистий внесок у розвиток науки і створення національних наукових шкіл присвоєно почесне звання “Заслужений діяч науки і техніки”. 2000 року постановою Президії Академії наук вищої школи України його відзначено нагородою Ярослава Мудрого за вагомі досягнення в галузі науки і техніки. 2002 року Верховна Рада України нагородила академіка **О.Г. Ситенка** Почесною Грамотою — за особливі заслуги перед українським народом. Цю звістку він одержав у лікарні, за лічені години до смерті.

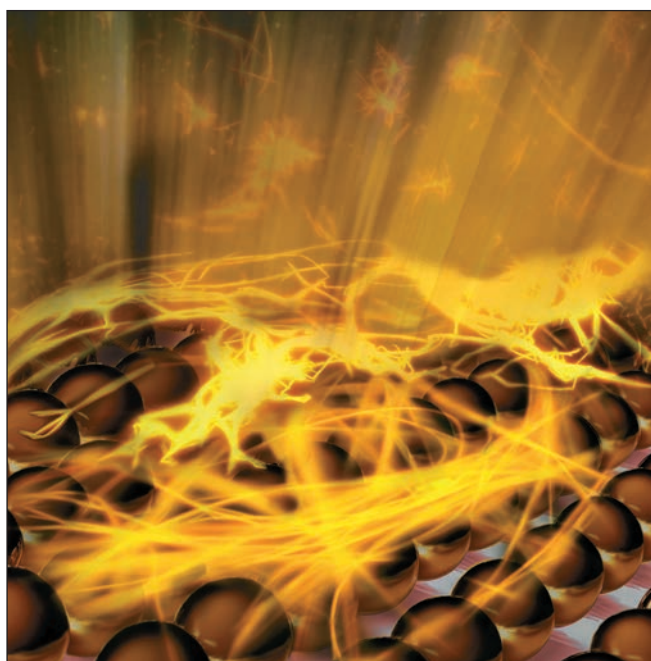
Останні роки свого життя **Олексій Григорович Ситенко** важко хворів. Утім, його не залишали учні та колеги: біля ліжка хворого обговорювали різноманітні питання науки, мистецтва, політики. Коли хвороба трохи відступала, Олексій Григорович переймався науковими пошуками. Від неймовірних фізичних і моральних страждань рятувала й поезія: після тривалої перерви він знову розпочав писати вірші.

О.Г. Ситенко пішов із життя 11 лютого 2002 року, за день до свого 75-річчя. ■

Алла Таньшина,
канд. пед. наук

КОНКУРС НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ФОТОГРАФІЙ ДЕРЖАВНОГО ФОНДУ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНИ 2015

ФІЗИЧНА ХІМІЯ

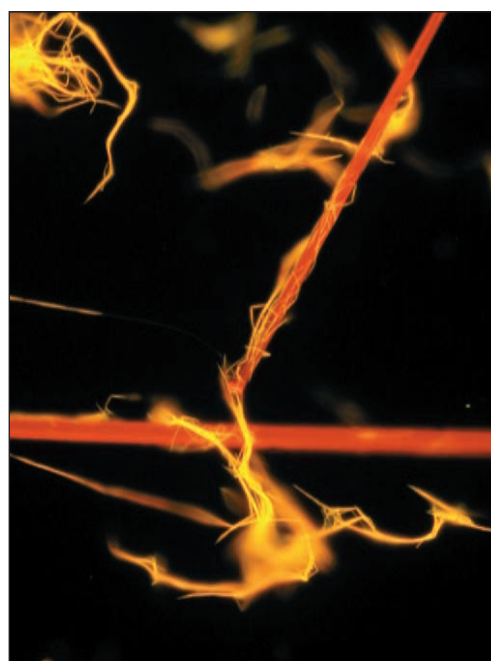

Олександр Сорокін. Посилення флуоресценції органічних впорядкованих нанокластерів (J-агрегатів) ціанінових барвників за рахунок їх взаємодії з золотими наночастинками.

Матеріал опубліковано у статті

“Metal-Enhanced Fluorescence of Pseudoisocyanine J-aggregates Formed in Layer-by-Layer Assembled Films / A.V. Sorokin, A.A. Zabolotskii, N.V. Pereverzev, I.I. Beshpalova, S.L. Yefimova, Yu.V. Malyukin, A.I. Plekhanov // J. Phys. Chem. C. — 2015. — v. 119, № 5. — P. 2743—2751.

Рисунок є композицією люмінесцентного зображення J-агрегатів, отриманого за допомогою люмінесцентного мікроскопу Olympus IX71 (Японія), комп'ютерного зображення металевих наночастинок і відредагованого полярного сйва. Рисунок опубліковано на обкладинці J. Phys. Chem. C. — 2015. — v. 119, № 5.

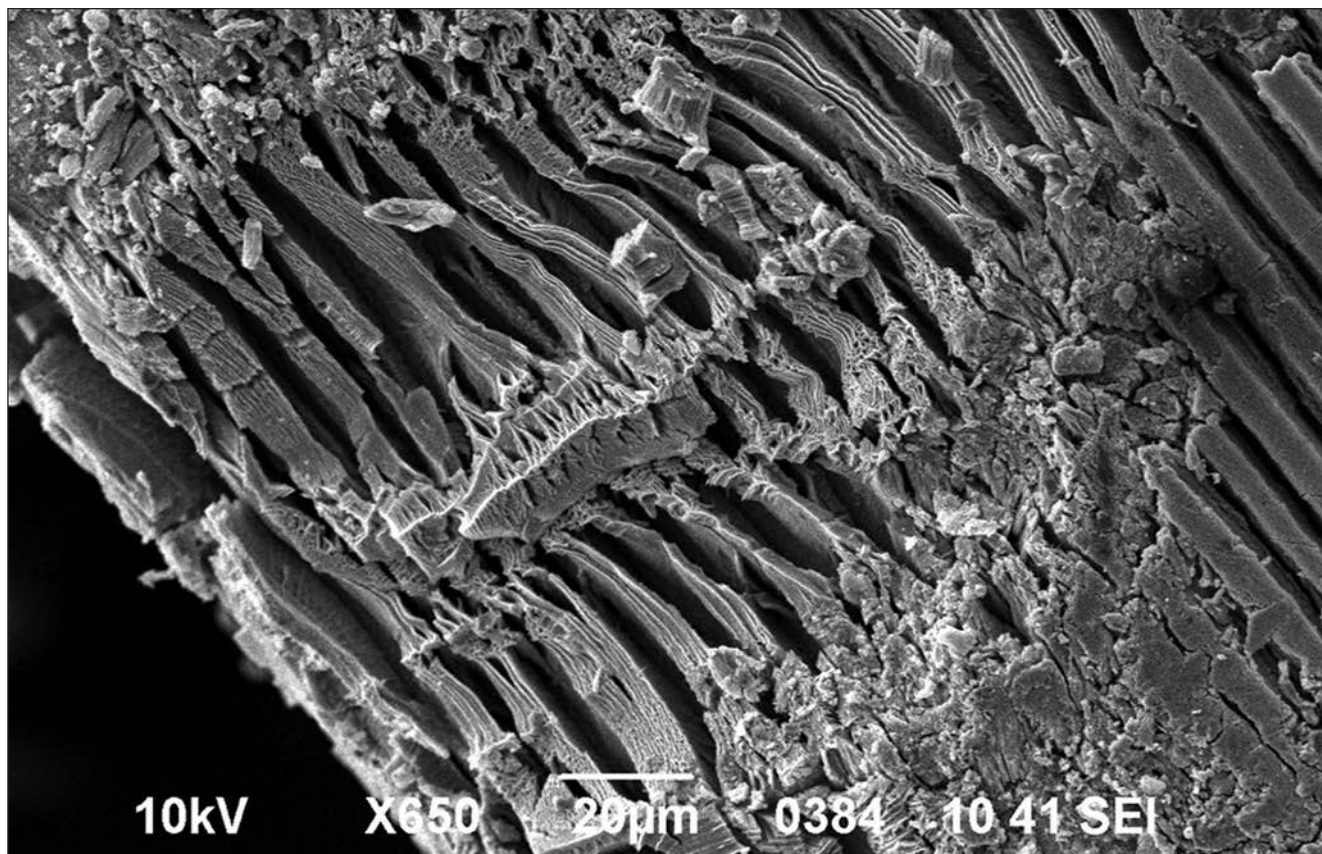

Олександр Сорокін. Формування світловодних органічних мікросталітів ціанінових барвників (червоного кольору) з ниткоподібних впорядкованих нанокластерів — J-агрегатів (жовтого кольору).

Матеріал опубліковано у статті

“Pseudoisocyanine J-Aggregate to Optical Waveguiding Crystallite Transition: Microscopic and Microspectroscopic Exploration / Alexander N. Lebedenko, Gleb Ya. Guralchuk, Alexander V. Sorokin, Svetlana L. Yefimova, and Yuri V. Malyukin // J. Phys. Chem. B. — 2006. — v. 110, № 36. — P. 17772—17775.

Фотографія є люмінесцентним зображенням, отриманим за допомогою люмінесцентного мікроскопу Olympus IX71 (Японія), збільшення приблизно 1500 разів. Фотографія публікується вперше.

Яна Сичікова, Сергій Ковачов.

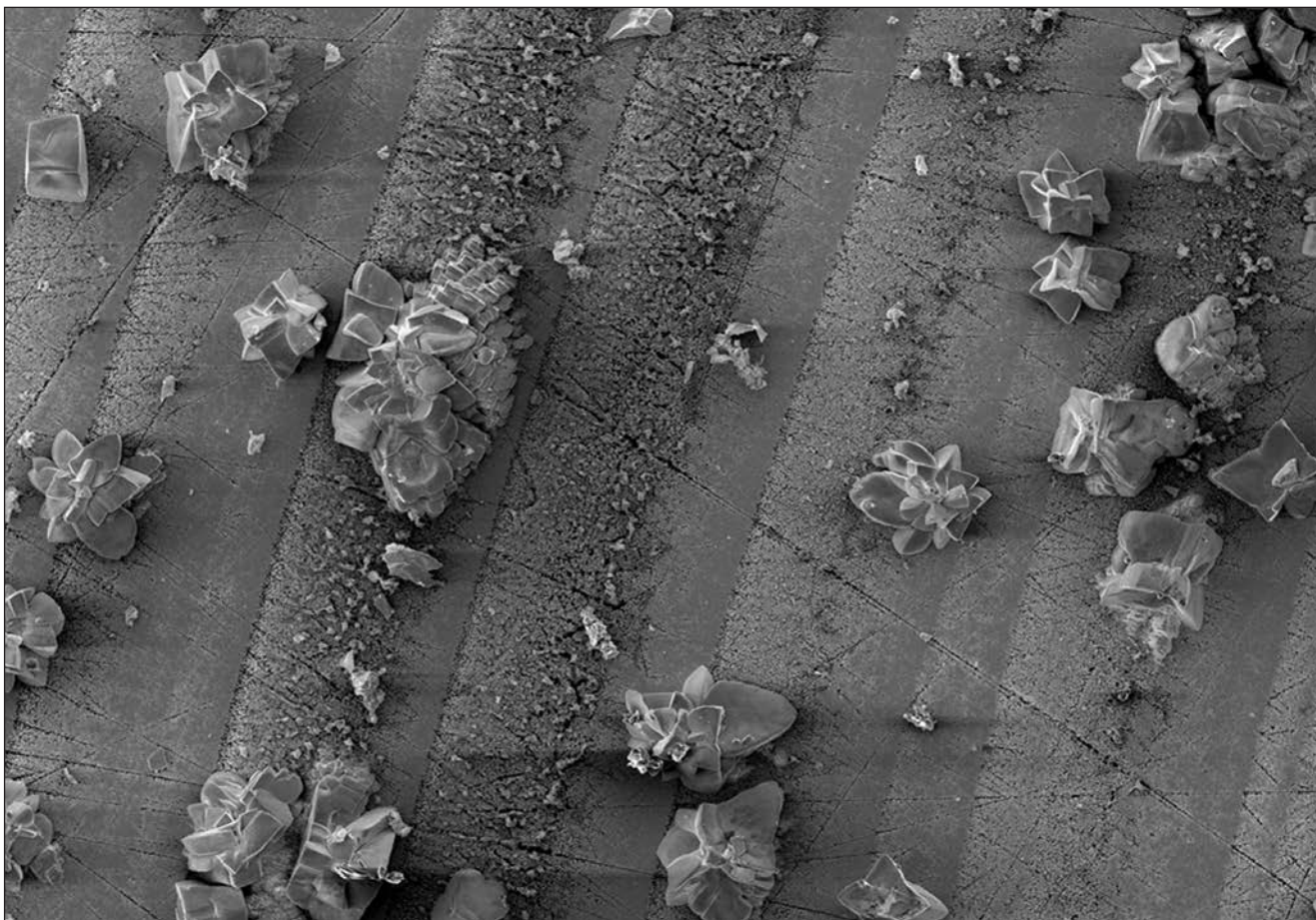
(С. 42) Кам'яна квітка. Зображення поверхні нанокристалічного фосфіду індію, отриманого методом електрохімічного травлення (збільшення у 100 разів). На поверхні було сформовано кристалічний оксид індію, що має квіткоподібну структуру.

(С. 43) Хазяйка мідної гори. Зображення нанорельєфу поверхні поруватого фосфіду індію (збільшення у 650 разів).

Кристал було оброблено електрохімічним травленням у розчині плавикової кислоти.

У результаті на поверхні було сформовано розгалужену систему пор та нанокластерів.

Фотографії наноструктур було отримано на растровому електронному мікроскопі JEOL JSM-6490 (чорнобілі зображення — оригінал, кольорові зображення — оброблені за допомогою програми Photoshop)

“Лучше би женитися, чим в чужих живитися”: шлюб в містах України-Гетьманщини

Ігор Сердюк

канд. істор. наук,
доцент кафедри
історії України

Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка,
м. Полтава

*Автор статті — переможець
конкурсу науково-популярних
статей Державного фонду
фундаментальних досліджень
України 2015 року.*

Шлюб, поряд із хрещенням та смертю, був однією з найважливіших подій в житті людини середньовіччя та ранньомодерної доби. Він не тільки створював нову сім'ю, а й визначав статус індивіда в традиційному суспільстві. У зв'язку з цим історики оперують терміном “відкладене повноліття” й ним пояснюють те, чому, наприклад, одружений 18-річний чоловік був більш шанованим громадою за 25-річного парубка. Важливість подібного статусу ілюструє практично повсюдне зазначення сімейного стану людини в документації Гетьманщини другої половини XVII—XVIII ст. Тому на сторінках тогочасних судових справ й облікової документації серед загалу фігурують 15-річні “жінки”, 50-річні “дівки” та 20-річні вдови.

Зрозуміло, що шлюбу прагнули всі, до нього штовхали почуття та сексуальний потяг, меркантильні міркування, бажання виконувати відповідну соціальну роль, котру вимагало суспільство та його традиції. В Україні-Гетьманщині ці традиції дивним чином перепліталися з чинним тоді правом: Литовським статутом 1588 р., “Саксонським зерцалом”, законами Московії та Російської імперії. Практична реалізація цих поштовхів залежала від конкретного середовища й відрізнялась в умовах села та міста, адже останнє пропонувало своїм мешканцям більше можливостей в щодо реалізації життєвих стратегій.

Шлюбний вік та ціна шлюбу

Уживаний в Гетьманщині Литовський статут 1588 р. встановлював шлюбний вік для хлопців 18, а для дівчат — 13 років [16]. Однак, в реальності більшість шлюбів укладалися пізніше, наприклад, станом на 1766 р. із 83-х чоловіків віком 20—24 роки, котрі проживали в полковому місті Переяславі, одруженими були тільки 6, а зі 190 жінок віком 15—24 років, заміжніми значаться 40. Середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава (станом на 1766 р.) становив 26 років, для жінок — 23 роки. В інших містах Гетьманщини він наближався до цих показників [15, С. 138—139, 244].

У селах же середній вік жениха становив 22—23 роки, а нареченої — 19 років. Більш пізній вік вступу в шлюб у містах був зумовлений притоком до міста бідного люду, голодранців, котрі не могли дозволити собі шлюб через відсутність коштів [15, С. 144—147].

Саме дороговизною шлюбу й нездатністю заплатити священику виправдовувався житель м. Глухів Онисим Корнюха, котрий від 1749 до 1756 року жив “незаконно” з невінчаною дружиною Настею і ще й мав трьох дітей [6, арк. 107—108 зв.].

М. Пимоненко. Весілля в Київській губернії. 1891 р.

У міста йшли ті, хто не міг прогодувати себе в селах, сироти, інші бідаки, а тільки за саме вінчання в 1750-х рр. треба було заплатити 24 копійки [12]. Для порівняння зауважу, що наймит у той час заробляв усередньому 4 рублі в рік, а хату з двором у місті можна було купити за 15—20 рублів [18]. Тож вказана плата була завеликою, а тому, відповідно до указу Сенату Російської імперії від 1765 р., «офіційно» за вінчання треба заплатити 10 копійок. Причому указ, котрий встановлював цю норму, містив показову вказівку: «*чтоб священно и церковно-служители ни под каким видом большего платежа не домогались, а довольны были таковым указным и добротным подаянием*» [14, С. 117]. Це, з одного боку, свідчить, що священники намагалися брати більше грошей, а з другого, — указ залишав можливість вимагати крім обов'язкової ще й «добротну» винагороду.

Тим, хто бажав пошлюбитися, треба було подолати й бюрократичні перепони — отримати письмову довідку, що для шлюбу немає ніяких перешкод, а такими найчастіше вважалися кровна спорідненість, перебування в іншому шлюбі, або те, що шлюб брався вчетверте тощо. Відтак, потенційні молодята мали їхати до священника за місцем «церковної прописки», щоб отримати спеціальне свідоцтво, де, наприклад, йшлося про таке:

“1760 года, генваря 20 прихода моего молодык Иван Кругленко заручил девицу моего прихода Анну Полоусовну за которыми старосты Игнат Казирод да Онисим Невдаха письменно мне засвидетельствовали что меж-

ду оными заручеными никакова к бракосочетанию правильного препятствия неимеется. На которых выше-объявленных старост свидетельству я уверовал и вещаю что к бракосочетанию никакова препятствия неимеется свидетельствую и прошу за вышеобъявленными лицами первобрачный квит выдать” [3].

Видача цієї, так званої, «венечної пам'яті», відповідно до указу імператриці *Анни Іоанівни* (1730 р.), офіційно коштувала 30 копійок [11, С. 42]. Разом з тим, реалії того часу й повсюдно практиковане узаконене хабарництво робили надзвичайно цінним кожен такий папірець, тож й за них треба було відповідним чином віддячити й «зверху». Після отримання всіх дозволів починалися витрати на саме весілля з усіма його необхідними атрибутами: святковий одяг, подарунки, застілля тощо.

Ретельно працюючи в місті Гетьманщини, навіть наймит за рік-два міг заробити кошти на весілля, однак виникала ще одна проблема (болюча й для сучасної молоді) — житлова. Більшість молодих хлопців жили по чужих дворах (там, де й працювали), почасті в доволі перенаселених «людських покоях». Як найпростіше вирішити цю проблему й сьогодні знає кожна мати, котра виряджає сина на навчання (роботу) до великого міста: «знайди ж собі дівчину "городську" і з квартирою»!

Вочевидь, саме так зробив на початку 1750-х років козак Макар Бутенко, коли перебрався з села до міста Переяслава. Від своєї дружини — переяславської міщанки Катерини він отримав хату з двором, де по-

дружжя благополучно собі жило й до 1766 р. вже мало чотирьох дітей [18, арк. 263 зв. — 264]. Однак, не всім чоловікам щастило так, як Макару, більшість же наймитів вели своїх дружин у двори до своїх господарів.

Звісно, що при сильному бажанні одружитися жодна перепона не була неподоланною. Відтак, кожен юнак міг віддатися пошукам тієї самої “єдиної”, а “єдина” чекати на свого козарлюгу, адже на кожен товар є свій покупець. Однак тут не все так просто, адже в містах Гетьманщини було багато “покупців”, але мало “товару”, й тут ми підходимо до такого поняття, як “шлюбний ринок”.

Шлюбний ринок

Якщо говорити простіше, то це поняття включає в себе людей обох статей, котрі (за віком, сімейним станом тощо) можуть брати шлюб. Попит і пропозиція на цьому ринку істотно залежать від балансу між чоловіками й жінками в певній спільноті. У містах Гетьманщини цей баланс був порушений й головною причиною цього був притік населення до міста. За моїми підрахунками, співвідношення між хлопцями й дівчатами в середовищі молодих мігрантів становило приблизно 2—3/1 на користь хлопців [15, С. 143]. У зв'язку з цим, у великих містах було забагато молодих неодружених хлопців та замало незаміжніх дівчат, а, отже, останні користувались великим попитом. У цьому сенсі надзвичайно пощастило жіноцтву Ніжина. Багатий на ярмарки, ремесла і купців полковий центр у XVIII ст. не тільки вабив українське населення, а й став потужним осередком розташування греків-переселенців, котрі мігрували з підвладних Туреччині Балкан. Зрозуміло, що через більшу мобільність серед цих мігрантів переважали чоловіки. Відтак, всі дівчата Ніжина були “завидними” нареченими.

Якщо конкретніше, то станом на 1766 р. на 307 незаміжніх дівчат віком 15—24 років у Ніжині доводилося 467 неодружених хлопців цього ж віку. Всі ці дівчата мали практично стовідсоткові шанси на шлюб, бо в переписі (більше ніж п'ятитисячного) населення міста знаходимо тільки 10 незаміжніх дівчат віком 25—29 років та двох жінок, старших 30-ти років, ще не сповитих вузами Гіменя [17; 19]. Примітно, що це були дві рідні сестри “умершого мешанина нежинського Павля Лубянинова дочки старицы девицы Ирина и Ефросинья”, віком 42 і 45 років. В описі міста “дівчата” значаться здоровими, себто вони не мали помітних фізичних вад, можливо вся справа полягала в занятті жебрацтвом, з котрого жили сестри [19, арк. 230зв.—231].

При такій ситуації на шлюбному ринку ніхто не буде доскіпуватися до зовнішніх даних дівчини, тим більше, що краса могла й не бути визначальним фактором. Відомий духовний авторитет другої половини XVII ст. **Симеон Полоцький** якраз радив одружуватися на негарній дівчині, оскільки на красиву всі спокушатимуться і спокушатимуть її: “Вже ліпше негодящу собі полюбити. Отож є менше горе негарну тримати ...” [13].

Як би там не було, та, навіть негарних не вистачало на всіх, відтак понад 130 ніжинських чоловіків, старших 25 років, залишались холостими [17; 19]. Потрібно зауважити, що в умовах традиційного суспільства шлюб був важливим не тільки з точки зору родинних чи меркантильних стратегій, він був єдиною легальною можливістю вести статеве життя. Відтак, парубкам доводилось робити це нелегально, а отже актуальним було таке явище як проституція.

Нелегальний секс

Побутування сексу за винагороду було обумовлене вже самою специфікою міського населення з його високою часткою неодружених чоловіків (або заробітчани, які залишили дружин вдома). Крім того, повії могли зменшувати напругу пов'язану, наприклад, з перебуванням військових на постої, котрі якраз і розквартирувалися в містах.

Традиційним місцем перебування жінок “легкої поведінки” була корчма, котра взагалі вважалася кублом гріхів і розпусти. При імператриці **Анні Іоанівні** навіть видавалися спеціальні укази, де вимагалось від трактирників не тримати дівок у трактирах [20, С. 310]. Вочевидь, це явище було настільки поширеним, що надихнуло **Климентія Зіновіва** написати вірш “О женах в корчемницах в градах, а наипаче где в полях в корчемных гостиницах блудно живущих”. Як писав цей чудовий поет і мандрівний священик початку XVIII ст. [5, С. 103—104]:

В великой отважности тые жены бувають:
которые в корчемных дворах где пробуют.
Кгда ведают же корчмы без того не бывают:
иные до корчмы больш за тым и прихожают.
Не так для напитку як для той то sprawy...
Уже ж окаянницы престанте того хлеба.

Привертають увагу такі моменти: повії живуть у корчмах у градах (тобто містах), їх заняття автор називає хлібом, тобто це був не просто блуд, а заробіток, те, що “иные” до корчми приходять не так пити, як для “той справи”, і рідко яка корчма без цього буває. Не обійшлася без дівчат й полтавська корчма Хвеськи Шинкарки, де (крім самої Хвеськи) жили “две девки ... одна бывшая челядница, а другая — **Андрея Наливайченка** дочка оставивши отца и матку пошла до того ж шинку на заработок”. Один із відвідувачів корчми одного “прекрасного” ранку 1709 р. прокинувся без своїх речей й пропажу списав на дівчат, котрі його звечора поїли і “стелили” [7, арк. 44—45]. І як тут не згадати сучасних так званих “клофелінщиць”?

Але основною “групою ризику” сексуальних злочинів були самотні жінки, у першу чергу, вдови та “солдатки”. Пригадаймо, як говорив про солдаток Наум Дрот (персонаж **Г. Квітки-Основ'яненка**): “Ні жінка, ні удова; звісно, як салдаток шанують: як саму послідню наплюгу, і ніхто не вірить, щоб була солдатка та й чесна” [8, С. 62]. Вдови теж не користувалися особливим пієтетом, тим більше, що вже

К. Трутовський. «Весільний викуп». 1881 р.

серед жінок віком 25—30 років у містах їх було багато, а поміж старших за 40 років вдовою була взагалі кожна третя жінка [15, С. 156]. Соціальна незахищеність, бідність, необхідність прогодувати дітей штовхали їх до блуду. Так сталося зі вдовою Горпиною Дерев'яченковою, котрій спокусник Грицько Клітченко в 1729 р. обіцяв «во всем не оставит, яко детей ей, так и самую». І вдова погодилася, бо як пізніше заявила на суді в Лохвиці? боялася, щоб її п'ятеро малолітніх дітей не пішли «по наймах» [4, С. 214—216].

Відтак, вдова, особливо молода, була загрозою для сімейного щастя заміжніх жінок. Тому в народному фольклорі вона досить часто виступає в образі розлучниці, розпусниці: «Я до вдовушки ходив і вдовушку любив, носив жито і пшеницю, і горох, і чечевицю», чи навіть убивці: «Прийшов Яким до вдовоньки: — Памагай Бі, серце! Вона йому одказує: забий жинку перше! Я забила чоловіка, а ти забий жинку» [2, С. 103; 10, С. 459—477].

Ті ж пісні винною у блуді (ініціатором) часто називають саме жінку-вдову, а не чоловіка, котрий нею скористався [1, С. 35]:

Піймали сотника у Насті,
Повели його кувати
До залізної гармати.
«Стойте, панове, не куйте,
Не моя вина — вдовина:
Чорну стежечку топтала,
У оконечко торкала...»

Подібні конотації цілком закономірні для патріархального суспільства Гетьманщини, яке й в судових колізіях чоловік—жінка рідко ставало на сторону останньої, навіть тоді, коли йшлося про серйозні злочини, а не сімейні сварки та бійки. Так сталося й в червні 1707 р. в містечку Нові Санжари, коли вдова Марія Тюшиха «в подпирости заснула на базаре». Сплячу знайшли сім місцевих хлопців, котрі забрали жінку з ринку та згвалтували і побили її мало не до смерті (щоб не кричала) прямо посеред вулиці, а потім вкинули в рів. Суд постановив, щоб кривдників висікли киями на ринку, та щоб ті відшкодували вдові й витрачені на лікування, й дали зверху копу «грошей» (50 копійок). Таке м'яке покарання типове для того часу, з огляду на те, ким була постраждала [7, арк. 18—20].

Закономірно, що вдови прагнули повторно вийти заміж, щоб отримати захист чоловіка і якусь матеріальну стабільність. Вочевидь, якраз це мав на увазі **Онуфрій** — автор рукописного збірника «Про походження людське» (1699 р.) [9]:

А рани такі в серці вдовинім,
щоб заміж вийти, продерла б і стіни.

Як свідчать тогочасні джерела, «продерти стіни» було дуже важко, однак деяким удовам вдавалося знайти собі «нового» чоловіка, навіть маючи «придане» у вигляді п'ятох малолітніх дітей, однак це вже інша історія. ■

Як в Україні-Гетьманщині чарами займалися

“Та що ж це так у славному сотенному містечкові, у Конотопі, чого так стало тихо і сумтно, що не чути ніякого ні від кого гласу? І ні на одній вулиці не зостринеш ні одного чоловіка, не наче — нехай Бог милує! — усі люди у усім містечкові повмирали?.. Де ж то вони є? Еге! Аж ген-ген усі зібралися круг ставка та й дивляться... А там, біля млинка, от що там діється! Гай, гай! Аж тридцять козаків, хто з пікою, хто з нагайкою, хто з добрим києм... та усі ж то держуться міцно за вірвовки, а тими вірвовками зв’язано аж сім баб...” [8, С. 173—175]. Ця колоритна картина з “Конотопської відьми” знайома багатьом, сприймається, переважно, як вигадка **Григорія Квітки-Основ’яненка**, однак, відьма для людини XVII—XVIII століть була абсолютно реальною істотою. Ба, й українське суспільство XIX століття переслідувало ворожок та чаклунок (звертаючись до них же за допомогою). Кому як не **Григорію Квітці** — судді Харківського совісного суду — було не знати про всілякі “відьмацькі” колізії.

Як бачимо, письменник віддав до рук ката одразу аж сім жінок, чи не забагато?

Як показують документальні свідчення, то — ні. У травні 1719 року мешканка Конотопу Єфросинія Горленківна “з свого безумія” надумала отруїти власного чоловіка Федора Кандибу, свекра, свекруху та “деверов и зовиц”. Чоловікові вона тричі давала отруту в їжі та питві, свекру та свекрусі сипала в понеділок “як они сами постные стравы кушают”. Діверям та зовицям отрута дісталася в пірижках, котрі Єфросинія нібито привезла на гостинець з Прилук. Вочевидь, жінка таки була нефартовою, бо отрута не подіяла, а при черговій спробі її спіймали з пляшечкою зілля, відлупцювали та змусили зізнатися. І тут невдаха розповіла дуже важливу річ — звідки ж взялася вся ота отрута. Так, зілля для чоловіка і його батьків вона брала в бабів — Маринки Мусійцевої тещі та Хвеськи Біленької, діверям і зовицям — у бабів Химки Сивашки та Ганни Галушихи. Таким чином, тільки в одній справі постали чотири баби, котрі були винні в приготуванні отрути й вони не заперечували своєї провини [26, с. 200].

Вистава-бурлеск “Конотопська відьма” у Молодому театрі, Київ.
Фото Олександра Хітрова

Судові справи Гетьманщини рясніють подібними зверненнями за “отруйними порадами”. Так, у червні 1670 року жінка Палажка — мешканка Супрунівки, що під Полтавою, — надумала отруїти свого чоловіка Мартина Петренка. Коли вона ходила до череди по корову, то якась Ганна Дациха їй порадила взяти здохлу гадюку та спекти з нею чоловікові пироги. Ця порада є цікавою з точки зору бачення отрути — гадюка, котра вважалася уособленням всього отруйного, страшного, відразливого, навіть здохла та в пирогах мала вбити того, хто її скуштує. Мартин таки скуштував пироги, його спантеличили кісточки в начинці, а тому він повипльовував що міг, взяв пироги й жінку та потяг до суду [22, с. 167—168].

На щастя для таких як Мартин, українська природа не дає можливості виготовити отруту на зразок знаменитого кураре, хоча в нас росте понад 200 видів отруйних рослин, серед яких найвідоміші та найсильніше діють такі: *Блекота чорна*, *Болиголов плямистий*, *Вовче лико*, *Дурман звичайний*, *Цикута отруйна*. Однак, в судових справах Гетьманщини частіше зафіксовані летальні випадки отруєння мінеральними ядами, зокрема “живим сріблом”, або ж, кажучи сучасною мовою, — ртуттю. Цей метал за свої унікальні зовнішні ознаки наділявся чудодійною силою, ним чарували та намагалися лікувати (у тому числі, й такі хвороби як сифіліс). Однак, при цьому ртуть є сильною отрутою, а тому її вживання було набагато небезпечним, аніж тих же пиріжків з гадюкою.

У лютому 1669 року житель Полтави Ясь Завадовський поскаржився до суду, що його мати лежить смертельно хвора “през отруене през чари бесовские”. Він звинуватив двох жінок, одна з них — Таця Бутиха — на весіллі дала його матері пива зі ртуттю, котру вона взяла в іншій полтавці — Вівді Ковалихи. Їх згубила язикатість, бо Ковалиха про свій учинок розбавкала Гапці Плюшчиси. Цікаво, що розмова почалася з того, що Вівдя похвалялася, що зробить своєму сину, як Завадовській, тоді Гапка запитала, а що з Завадовською. Ковалиха відповіла, що дано їй пива зі ртуттю, після чого Гапка Плюшчиха одразу побігла до Завадовських і все їм розповіла. Під час слідства Вівдя Ковалиха говорила, що спочатку не знала для чого дає Бутисі “живе срібло”, мовляв, та сказала, що “для жіночих потреб”. Ми не знаємо, як покарали жінок, суд постановив “тех чаровниц на квестию выдать”, себто піддати тортурам, щоб отримати більше інформації [22, с. 145—147].

Однак можна припустити, що у випадку смерті Завадовської на них чекала страта через спалення, оскільки жінок позиціонували, в першу чергу, не як убивць, а як відьом. Тяглість цієї юридичної традиції простежується від часів імператора *Костянтина* (III—IV ст. н.е.), кодекс якого передбачав спалення кожного чарівника. Від тих часів до XVII ст. мало що змінилося, так, за чинними і в Гетьманщині Саксонським зерцалом, відьом так само мали спалювати [27, С. 83].

Саме так вчинив у цей же час в Гадячі гетьман *Іван Брюховецький*. У його дружини Дарії Ісканської трапився викидень, в якому звинуватили гадяцьких

бабів, себто відьом: “те же бабы выкрали у гетмановой жены дитя из брюха”. За наказом розлюченого гетьмана в місті було спалено “пять баб ведьм да шестую гадяцкова полковника жену”. На бідолашних поклали провини й за хвороби, які обсіли в цей час гетьманське подружжя: “мнил на них то, что оне ево гетмана и жену ево портили и чахотную болезнь на них напустили” [23]. Цей випадок є показовим у тому сенсі, що чари не були забобонами простолюду, вони були реальністю й для вищих прошарків тогочасного соціуму. Звісно, що переслідування жінок не можна пояснювати виключно їх відьмацькими практиками, часто вони ставали жертвами особистих інтриг, як це зробив у Гадячі *Брюховецький* з дружиною опозиційного йому полковника.

Дуже влучно й з гумором таку ситуацію описав *Григорій Квітка-Оснотьяненко*. Так, перша з “його” відьом — Пріська Чирячка, лікувала людей від лихоманки, допомагала недужим, але якось дала конотопському писарю Пістряку послаблюючого замість приворотного зілля, інша — Явдоха Зубиха, теж насміялася з писаря, ще одна — Химка Рябокобилюха, ворожила на покражі й вказала на пана писаря як на злодія. Тож коли почалися пошуки відьом писар, як людина впливова, заради помсти вказав саме на цих жінок [8, С. 175—176].

Подібні колізії є яскравим прикладом того, наскільки відьми та ворожки були органічною складовою українського традиційного суспільства. Вони могли діяти цілком легально, застосовуючи чари “на благо” й були “своїми” для населення, дратуючи хіба тільки місцевих священиків. Мабуть, десь так вони роздратовали священика та поета кінця XVII ст. *Климентія Зіновіїва*, що надихнули його на вірш: “О богомерзских бабах шепотницах, и о проклятых чаровницах, и о душепогубелных ворожках” [5, С. 101]:

*Котрый человек от баб ворожок требует:
То и писанный святых ввес закон преч ницует.
Не велит бо Господь Бог бабам веровати:
але велит всем верным на себе вповати.
А ворожка лжет, бо гды жь не может вгадати:
хоч са зволит и душу врагу записати.
І всякая ворожка з бисом накладает:
и уставично един помысль з ным гадает...
Бабы и блуд хотящым всем ходотаиствуют:
и иные теж злые дела росправуют.*

Як бачимо, автор щиро вірить в існування відьом та їхню шкоду для суспільства, наголошує на тому, що всі вони винні перед Богом, перебувають на службі в диявола та чинять гріх і поширюють блуд. Важливо, що священик назвав кілька різних категорій (інакше кажучи, — спеціалізацій) таких жінок: ворожки, чарівниці, шепотниці. Остання категорія багатьом знайома і сьогодні, й представлена бабою, котра зашіптує хвороби чи виливає (викачує) переляк. Слово “ворожка” теж зараз часто уживане, однак два-три століття тому ця “професія” мала свої особливості. Як переконує значна кількість судових справ, до

ворожок часто зверталися, щоб розшукати вкрадене майно та злодіїв. Так, 15 березня 1807 року в Полтавському совісному суді розглядалася справа козачки села Аксютинці Роменського повіту Ірини Пятчинкової. Жінку звинувачували у тому, що через її чари козаки Матвій Пшеничний та Іван Драга й селянин Пантелеймон Полонський потрапили під суд. Ірина розповіла, що ще в семирічному віці батько навчив її ворожити, якщо в когось вчиниться “воровство или пропажа”, то щоб могла знайти винного та місце, де переховуються вкрадені речі. Ворожка докладно описала процедуру ворожіння: *“взявши ложку и налив воды в миску, ставит ту ложку в оную, а сама становится правою ногою на сенечный порог, выставляя ту миску с водою и ложкою за тот порог ночью против против месяца, и притом когда выговорит три раза “выдай Господи того худого человека, як на пороге стою ногою, и як на порог вертаются, чтоб он так завертелся и не знав сворованного где подиты”, после чего в той воде покажется сворованное, сколько воров и каких они лиц, в какой край поведено или понесено уворованное и возвратится оно или нет”*.

Коли таке “воровство” вчинилося в поміщиці Заславської та дворянина Тристуна, останні і звернулися до ворожки. Та побачила в своїй мисці, як козаки Пшеничний та Драга й селянин Полонський невідомим трьом чоловікам, які приїхали “окованною повозкою на трех лошадах” видали з комори Заславської та Тристуна речі, які далі були повезені трактом у бік містечка Говтва. Але оскільки одразу за речами ніхто не кинувся, то тепер їх вже було не від-

найти. У справі фігурує дуже важлива заувага, що ворожка за таке “узнавание” не брала ніякої плати. Поміщиця та дворянин повірили й відіслали “винних” до суду, де ті знаходились “не малое время”, поки не були виправдані Генеральним судом. Совісний суд постановив покарати ворожку прилюдно в Кобеляках, давши 15 ударів батою, а також направити на розгляд Генерального суду особи Заславської та Тристуна, які будучи “дворянського достоїнства” не тільки не боролися проти забобонів, а ще й до ворожки їздили [24, арк. 74—76].

Людина намагалася використати чари й для покращення власного здоров’я чи ситуації в родині. У 1783 році жителька села Круподеринці Золотоніського повіту Уляна Зеленковна потрапила на очі односельцям, бо при собі постійно носила сушену ящірку та пучок зв’язаного волосся. Це стало достатньою підставою для звинувачення в “колдовстве”. У ході допитів Уляна пояснила, що ящірка та волосся отримала від незнайомої циганки для зцілення від хвороби трясовиці. Але далі вона розповіла, що ще й чарувала, а саме варила залізний замок “с зельем василками”, причому, ці чари мали змінити характер її чоловіка: “предвещая чрез то впредь перемену мужа своего нрава что не будет он суров”. Справу розглянули в Пирятинському духовному правлінні та відповідним ордером до круподеринського священика Івана Яковлева приписали, щоб Уляна говорила та публічно покалася перед “народным собранием”. М’якість покарання обумовлювалася тим, що “сие колдовство не произвело вредности кому либо”, та й природа подібних

Кадр із художнього фільму “Вій 3D”, знятого за мотивами повісті М. Гоголя

забобонів пояснювалася доволі по-філософськи “своєнню челоуеку верить тому, чего жаелает” [25].

Наголосимо на тому, що лихих чарів боялися всі, в тому числі, й представники вищих прошарків суспільства. Показовою є справа селянки Марії Кислої, котру Полтавський совісний суд розглядав 1807 року. Кисла нібито зробила “чародійство” поміщиці Дмитривичевій, переливши її сліди: “переливанни тех меств где следы ее Дмитресичевой должны иметь непременно ход”. За рік до того (влітку 1806 р.) поміщиця відчула “в здоровьи своим слабость и взяв в примечание старалась узнать о том, и выдела переливаны те места где следа ей должны иметь непременно ход”. А восени до неї приїжджала племінниця — дружина київського купця Слюсаревського Феодосія та привезла з собою селянку Марину Кислу. Будучи в Києві на квартирі у Слюсаревських, Марина якось запитала у служниці Євгенії “добра ли пани ея Слюсаревская”, Євгенія сказала, що “сердита”, тоді Марина сказала, що “на исходных днях месяцах” вона зробить її панії таке ж зло, яке вона зробила Дмитривичевій, переливаючи сліди. Будучи привезеною до Дмитривичевої, Марина Кисла добровільно й без побоїв зізналася, що чарувала, щоб поміщиця сохла та чорніла, а навчила її цьому селянка Дмитривичевої Параска Лиховидка. Коли справа дійшла до повітового земського суду, то Кисла сказала, що її обмовила ота служниця Євгенія, а вона, мовляв, повинилася поміщиці під страхом покарання. Совісний суд постановив звільнити Марину, як обмовлену [24, арк. 144—146].

У народному явленні відьомські практики могли бути спрямовані й проти майна людини, зокрема, проти худоби, статків, врожаю. 1788 року на Меланю Єрмачку до Борзненського земського суду поскаржилися троє братів Товстух. Жінка, нібито, пережала їм жито на полі упоперек і довкола. Боячись, що чари зведуть їх до смерті, брати Товстухи знайшли “ворожбита” Федора Дрофу. Той пішов з братами на ниву і наказав разом з ним тричі усе обійти махаючи палицями. Далі ритуал повторювався ще двічі, потім Федір зняв сорочку, ліг на ниву, наказавши полити його навхрест водою з глека. Наступного дня до Єрмачки пішли Товстухи, Федір, місцеві виборний та десяцький. Вони загнали відьму на поле й змусили бігати там, щоб визбирати на себе лихі чари. У відповідь на це Меланя говорила, що “переимусь на свою душу, на семью и на скот, да они Товстухи таки потрїскаються да полускаються” [1, С. 58]. Про те, що брати серйозно були налякані, свідчить вік “ворожбита” Дрофи — 13 років, тобто дорослі чоловіки вхопилися за хлопця як за рятівну соломинку, байдуже, що він був дитиною.

Ця справа є показовою і з точки зору гендерних моментів відьмацького світу старої України — жінка зачарувала, а чоловік розчарував, подібні справи нерідко зустрічаються в архівах. З іншого боку, за чари судили й чоловіків, хоча й набагато рідше. Це теж цікавий пласт тогочасного життя, який необхідно розглядати окремо. ■

Література

- Бандурка: Українські сороміцькі пісні. — К., 2001.
- Гнедич П. Материали по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Выпуск II. Часть I. Песни необрядовые. Издание ПУАК. — Полтава, 1915.
- Державний архів Полтавської області. — Ф.1029. — Спр. 1.
- Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). — К., 1976.
- Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971.
- Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф.І. — Спр. 62658.
- ІР НБУВ. — Ф.61. — Спр. 878.
- Квітка-Оснoв'яненко Г. “Конотопська відьма”, “Свадання на Гончарівці” та інші твори. — Донецьк, 2008.
- Онуфрій. З рукописного збірника “Про походження людське” 1699 року // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV—XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV—XVIII століття). В чотирьох книгах. Кн. 3. Література високого Бароко (1632—1709). — К., 2006. — С. 754.
- П.К. Фатальная вдова // Киевская старина. — 1888. — №12. — С. 459—477.
- Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. — Полтава, 2009.
- П-ко В. К истории материального положения мало-российского духовенства в 18 веке // Киевская старина. — 1906. — №5/6. — С. 6—8.
- Полоцький С. Одруження // Слово многоцінне... Кн. 3. — К., 2006. — С.751—752.
- ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. X, XVII, XXI, XXII.
- Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011.
- Статут Великого княжества Литовского 1588 года [Электрон. ресурс]. / Подг. О. Лицкевич. — Минск, 2002—2003. Доступно: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>.
- Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі — ЦДІАУК). — Ф.57. — Оп. 1. — Кн. 39.
- ЦДІАУК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278.
- ЦДІАУК. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 341.
- Шашков С. История русской женщины. — СПб., 1879.
- Адамус Т. Магічні практики на території Гетьманщини та на під російських землях України у XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — №3. — С.56—63.
- Актовья книги Полтавского городского уряда XVII-го вька: В 3-х вып. / Ред. В.Л. Модзалевского. — Черниговъ: Типографія Губернскаго Земства, 1912. — Вып. 1: Справы поточныя 1664—1671 годовъ. — 216 с.
- Горобець В. “Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...” (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2003. — Вип.2. — С. 149—164.
- Державний архів Полтавської області. — Ф. 76. — Оп. 1, спр.1. Протоколи совестного суда. — Арк. 144—146 зв.
- Державний архів Полтавської області. — Ф. 891. — Оп.1. — Спр. 809.
- Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К., 1993.
- Саксонское зеркало. — М., 1985.

НАЦІОНАЛЬНЕ НАДБАННЯ МОНУМЕНТАЛЬНОГО СТАНКОВОГО МАЛЯРСТВА ЛІДІЇ СПАСЬКОЇ

(До 105-річчя від дня народження мисткині)

Микола Дьомін
мистець,
член Національної
спілки художників України,
м. Київ

Нині наша незалежна держава переживає важкі часи, пов'язані з економічними втратами, падінням виробництва тощо. Проте і в економічних труднощах українці не зневірились, вони торують свої європейські шляхи. Відбувається оновлення усіх сфер життя в соціумі. З важкими потугами, але цілеспрямовано формується нова парадигма співжиття у європейському просторі. Відбуваються позитивні зрушення в подоланні деяких розчарувань післяреволюційного українського життя. З'явилася впевненість у перемозі на східних фронтах, у змінах життя на краще. Обнадійливі зрушення додають необхідного нам оптимізму в різних сферах життя. У вчинках українців усе більше виявляється раціональна складова.

Епохальних зрушень прагнемо й у висвітленні нашої замовчуваної і зболеної історії, розкриваємо собі та європейцям глибинні шари нашої етнокультури, науки, мистецтва. Адже культура і мистецтво покликані показати як українському глядачеві та читачеві, так і найширшому світовому загалу ті незгасаючі осередки Духу, які пробуджують нашу літописну пам'ять, навертають до роздумів про велич і трагізм визвольних змагань за нашу незалежність — про історичні колізії, які повсякчас зривали на теренах України.

Прагнення народу до волі завжди було найбільшим проявом нашого Духу на своїй землі, і ніколи українці не зазіхали на чужі території, боронячи свій рід. А це говорить про те, що ми нація працьовитих людей, які, однак, можуть і уміють захищати свою, Богом дану, землю предків. Бо ми є європейською нацією, на теренах Європи набували знань наші науковці, мистці, там від переслідувань мала прихисток українська державотворча еліта початку століття і в пізніші часи. Це засвідчують й історичні розвідки у трьох томах професора **Василя Шендеровського** "Нехай не гасне світ науки". Але не тільки про замовчених науковців веде мову цей автор, у праці висвітлюються ще й долі освітян та мистців. У цьому ряді й художник **Микола Івасюк** та інші.

Саме до такої когорти особистостей можна віднести й волинську художницю **Лідію Іванівну Спаську**. Адже щоб сказати вагоме слово в мистецтві, потрібні не лише ґрунтовні фахові знання, а й спілкування з мистецьким середовищем однодумців, — цього мисткиня була позбавлена. Відома істина, що для глядача сприйняття високого мистецтва повинно стати духовною потребою. В наш час таку функцію найчастіше виконує сакральне мистецтво. І глибоко символічно, що українська художниця, про яку йтиметься далі, присвятила цій благородній справі свій великий талант.

Лідія Іванівна Спаська, як особистість цілеспрямована і вольова, першою з волинянок у 30-і роки минулого століття присвятила себе образотворчому мистецтву. Про творчий шлях і колізії життя **Л. Спаської**, до її 90-річного ювілею розповів читачам у всеукраїнських часописах відомий художник і мистецтвознавець Волині **Микола Іванович Черенюк**. Він надзвичайно високо оцінював творчість мисткині і, по суті, відкрив її ім'я для всеукраїнського читача, друкуючи свої розвідки. Незважаючи на потужний художній потенціал **Л. Спаської**, у час войовничого атеїзму її мистецтво було незатребуване, воно ігнорувалося, а то й переслідувалося. Зважаючи на такі обставини, художниця не чекала від держави ні матеріальної, ні моральної підтримки, для неї була нагородою та місією, до якої вона йшла усе своє життя, — служіння і прославляння Господніх справ засобами високого мистецтва.

Життя і творча діяльність **Лідії Спаської** пов'язані з містом її юності Луцьком і Острогом, але навчалась та працювала вона і в Парижі, де здобула вищу фахову освіту в академії **Р. Жюльєна**. Багатообіцяюча творча перспектива, славі і водночас драматичні колізії життя художниці переплелися з драматизмом суспільного життя напередодні Другої світової війни — епохи, коли арена світової історії стала заручницею тоталітарних режимів з людиноненавистницькими ідеологіями. А перипетії життя і творчої діяльності художниці — це тема для гостросюжетного детективу або кінофільму... **Л. Спаська** — це мисткиня, котра сказала вагоме слово в царині сакрального монументального мистецтва, іконопису, станкового малярства та графіки.

Лідія Спаська народилася 5 квітня 1910 року в Умані на день святої Лідії. Батьки її були високоосвіченими інтелігентними людьми, і таке ж шляхетне виховання отримала Лідія. Мати майбутньої художниці була викладачем географії у гімназії, батько обіймав посаду судового службовця. Дитинство і юність Лідії пов'язані з Луцьком, куди 1911 року переїхала родина і де зупинилась на постійне мешкання у власному будинку в центральній частині міста. Рання дитинство Лідії минало у маєтку батьків у селі Гавчиці неподалік Ківерців Луцького повіту. В багатодітній родині, де виховувалася Лідія (вона була восьмою), усі діти завжди були оточені піклуванням і увагою дорослих. На відзначення родинних свят дітей, до них часто запрошували гімназійних друзів і однолітків відвідати їхній наповнений радісними голосами будинок. Батько майбутньої художниці був українським інтелігентом, уважною і чуйною людиною. За свою шляхетність і доброзичливий характер він мав шану і підтримку селян. Коли він упокоївся, то селяни в розпачі з сумом констатували, що такого пана, як він, більше ніколи не буде...

Лідія Спаська (дівооче прізвище **Лисяна**) 1927 року закінчила в Луцьку жіночу гімназію. Того ж року, незважаючи на скрутне матеріальне становище родини після смерті батька, Лідія, за наполяганням матері, вступила до приватної мистецької школи імені Кри-

Лідія Спаська. Автопортрет, олія

жановського у Варшаві. На той час там, окрім волинян, навчалася ще й емігрантська молодь Наддніпрянської України та Галичини. У Варшаві функціонувала українська студентська мистецька громада “Спокій”, у якій 14 із 31 особи були волиняни. Цей студентський гурт розпочав свою роботу з ініціативи та під керівництвом **П. Мегики**. Одним із засновників і багаторічним секретарем цього гурту був **Ніл Хасевич** (майбутній автор проектів орденів, медалей та гравюру на тему визвольних змагань УПА), учасником — волинянин **Микола Букатевиц**. Патріотичним спрямуванням цього творчого гурту опікувалися митрополит **Андрей Шептицький**, письменник **Юрій Луца**, сенатор Сейму від Волині **Степан Скрипник** (через півстоліття він стане **Мстиславом** — першим православним патріархом України). Збереглася написана **Нілом Хасевичем** пам'ятна грамота митрополитові **Андрею Шептицькому** від гурту “Спокій”.

Навчалася **Лідія Спаська** у школі Крижановського два роки (1927—1929), курс рисунка тут викладав професор **Слупський**, малярству, в техніці акварелі, навчав професор **Нартовський**. Викладачі школи рекомендували талановитій молодій художниці продовжити мистецьку освіту в центрі світового мистецтва — Парижі, де в 1931—1935 рр. вона і навчалася у знаменитій академії **Р. Жюльєна**. В Парижі здобувала освіту молодь з багатьох країн Європи, а свого часу в кінці XIX ст. **М. Башкирцева** та **А. Остроумова-Лебедева**.

Лідія Спаська. Айстри. Акварель

Вирушила Лідія на навчання до Франції після упокоєння матері, отримавши невелику частку спадщини, це дозволило їй утримувати себе тут протягом чотирьох років. Творча атмосфера паризького періоду життя молодій художниці сприяла розвитку її таланту. Академія дисциплінувала творчий процес, навчила визначати цілі і завдання через пізнання “секретів” ремесла художника та стимулювала здорову конкуренцію прагненням самовираження. Тому вона не витрачала марно часу, а досить часто відвідувала Лувр, щоб познайомитися з шедеврами світового мистецтва, поміркувати наодинці з роботами геніальних майстрів пензля.

У Парижі Лідія зазнайомилася з багатьма відомими людьми тієї епохи. Серед них були і філософ-богослов *Сергій Булгаков*, сестра *Іоанна (Юлія Рейтлінгер)*, котра навчала її іконопису в техніці темпері, та *Єлизавета Кузьміна-Каравасва*, відома в історії під чернечим іменем *Матері Марії*. В Парижі Лідії випа-

ла нагода показати свою майстерність у портретному жанрі. Вона створила портрети: спадкоємця російського престолу Великого князя *Кирила Романова*, відомого священика отця *Іоанна*, дочки і онуки російського композитора *Сергія Рахманінова*. Спілкувалася тут зі своєю колежанкою по варшавській школі, польською художницею *Вандою Ревською* та давньою приятелькою братів — лучанкою *Катериною Шидловською*, яка в пізнішу епоху працювала в бібліотеці Сорбонни, а в Україну до родичів і друзів навідалася лише в часи горбачовської перебудови...

Підсумовуючи свій паризький період життя, який був надзвичайно яскравим на життєві і мистецькі враження та плідним у досягненні фахової майстерності, *Лідія Спаська* охарактеризувала його як “багатство життя”. Адже в цей період відбулося і її знайомство зі студентом Інституту богослов'я *Василем Спаським*, це захоплення переросло в кохання і визначило її подальшу долю.

Закінчивши академію, Лідія разом із *В. Спаським* повернулася на Волинь, щоб тут з ним стати на весільний рушник. Молода родина оселилася в батьківському маєтку Лідії у селі Гавчиці. Невдовзі, 1936 року, народився старший син *Микита*. Чоловік Лідії розумів хвилювання дружини через цю подію, її труднощі і прагнення творчого самовираження у мистецтві. Маючи вроджене відчуття такту і художнього смаку, він став для неї найбільшою підтримкою на мистецькій ниві і опорою у житті. Саме на малій батьківщині розквітає ліричне обдарування *Лідії Спаської*. Вона наполегливо і плідно працює в різних жанрах образотворчості — портреті, пейзажі, натюрморті, звертається до написання картин на біблійні сюжети.

Навчання в академії, спілкування з мистецьким середовищем Парижа, відвідання Лувру відкрили для молодій художниці глибоке розуміння і своєї малої батьківщини Волині, її культурних надбань, народних традицій, історії рідного краю. Художниця створила низку ліричних пейзажів Полісся, тут ствердилася її майстерність і розквітнув талант. Вона малює одухотворені портрети земляків, родичів, чоловіка. У цих творах авторка ставить перед собою високі цілі, намагається відтворити тонкий трепет душі портретованих, що єднає форму і зміст у висвітленні певного типуажу і характеру людини. Художниця багато творчо працює, прагне увесь вільний час присвятити мистецтву, вона з оптимізмом дивиться у майбутнє...

Але 1 вересня 1939 року вибухнула Друга світова війна, а незабаром — вересневі події на польсько-радянському кордоні. В містечку Олика на Волині, у родовому маєтку *Януша Радзивілла*, завершив свої повноваження уряд довоєнної Польщі. Тут упродовж двох тижнів у замку князя у вересні 1939 року перебував президент Польщі *Ігнаци Мосціцьки*. За участю прем'єра, міністра закордонних справ та верховного головнокомандувача президент *Мосціцьки* 12 вересня провів в Олиці нараду, на якій постановили чинити опір німецькій окупації у межиріччі Стиру і Дністра. Проте вже 17 вересня Червона армія рушила через

кордон на терени західноукраїнських земель, що були у складі Польщі. І польські вищі урядовці вночі на 18 вересня змушені були відступити і перетнули кордон з Румунією.

Події “золотого вересня” різко змінили життя родини *Спаських*. Над ними нависла загроза заслання до Сибіру, сім’я залишає Гавчиці. Деякий час члени родини змушені були перейти на нелегальне становище і переховувалися у родичів і друзів. З початком військових дій на радянсько-німецькому фронті у долі *Л. Спаської* почалася нова смуга трагічних випробувань. Від середини 1943 року художниця з родиною деякий час мешкала у колежанки по гімназії *Віри Огібовської-Ельберт* у будинку Пузини, що неподалік замку Любарта в Луцьку. Через деякий час родина почала новий етап своїх трагічних мандрів і зупинилася в Дубно, звідси у лютому 1944 року *Л. Спаська*, після народження другого сина, ледве не опинилася на примусових роботах у Німеччині. Тільки щасливий збіг обставин врятував її і дитину. Чоловіка *Лідії Спаської* у березні 1944 року мобілізували в Червону

армію, а в 1945 році він героїчно загинув на фронті. Лідія залишилась вдовою з двома малолітніми дітьми. Батьківський будинок з допоміжними сільськогосподарськими приміщеннями і нерухомість у Луцьку були націоналізовані. Проте нова дійсність не зламала *Л. Спаську*, вона не стала емігранткою, а залишилась переборювати труднощі життя на рідній землі. За порадою брата, вона від 1947 року переїхала до міста Острога, де мешкала і творчо працювала майже усе своє життя.

Гнітюча суспільна атмосфера повоєнних років, складні обставини життя, відірваність від великих центрів культури і мистецтва не збіднили творчості *Л. Спаської*, а життєвий і художній досвід, терпимість до обставин життя, вроджена інтелігентність та наполегливість у досягненні поставлених завдань дали їй змогу створити вагомий мистецький доробок. Перше замовлення, на яке змушена була погодитися художниця, було 60 копій портретів очільників влади для загальноосвітніх шкіл міста і району. Це дало їй змогу отримати хоч якісь кошти на утримання дітей.

Лідія Спаська. Весняний краєвид. Акварель

Проте мистецький розвиток *Л. Спаської* не припинився. Художницю надихала історія і культура Волині, зокрема багатовікова історія Острога, відомого з 1100 року. Отримавши взимку 1952 року замовлення від місцевого краєзнавчого музею, вона створила жанрову тематичну картину “Повстання в селі Новомалин 1905 року”. Ця робота принесла *Л. Спаській* визнання. Картина з успіхом демонструвалася на художніх виставках у Рівному, Києві, Москві. Це визнання її творчості засвідчило непересічний талант мисткині у вирішенні теми і сюжету в багатофігурній композиції. У подальшій творчості *Л. Спаська* звертається до історії України. Особливу увагу художниці привертала доба Хмельниччини. Вона вивчає тогочасну епоху визвольних змагань і створює низку сюжетних картин на історичну тематику: “Переселення з Острога 1611 року”, “Вїзд Богдана Хмельницького в Острог 1648 року”, “Портрет Богдана Хмельницького” та інші. Своїми історичними полотнами художниця намагалась відкрити для глядача історичну славу Острога, як колишнього науково освітнього і мистецького центру, який за княжої доби називали “Волинськими Афінами”.

Нова сторінка у творчості *Л. Спаської* окреслилась із середини 1950-х років. З цього часу вона звертається до сакрального мистецтва, стає на стежу іконописця. Усім своїм життям художниця була підготовлена до такої діяльності, адже, окрім фахової майстерності, нею рухала віра. Тут вона досягнула духовний світ, який органічно увійшов у її почуття ще з дитинства.

Л. Спаська звертається до біблійних тем і сюжетів. З великим піднесенням і ретельністю вона малює вітартні образи, створює стінописи храмів, пише ікони для церков. Робота над стінописами в храмах стала для художниці чи не єдиною можливістю виявити свою майстерність у створенні багатофігурних композицій. Адже вона не чекала підтримки ні з боку держави, ні зацікавлення мистецької громадськості. Зважаючи на войовничий атеїзм держави, їй був перекритий шлях до офіційного визнання — таке мистецтво ігнорувалося, а то й переслідувалося... А працювала вона для православної церкви чимало років — була тим втішена тихим смиренням черниці і господнім благословінням на цей подвижницький терен. Іконописець створила стінописи, малювала ікони в храмах Острога, Луцька, Києва, Мурманська, Архангельська, Астрахані, Ташкента, Махачкалі, Вологди, Курська, Великого Устюга, Нальчика, в селах Волині: Бодячеві (церква св. Іова Почаївського), Озері (Покровська церква), Гавчицях та в інших. Цей неповний перелік міст і сіл, у храмах яких доводилося працювати іконописцю, свідчить про велике натхнення і працездатність у служінні сакральному мистецтву. У цих розписах проявився і її стиль виконання, збагачений паризьким досвідом навчання, вивченням класичного мистецтва в Луврі. Тому в розписах *Л. Спаської* фахівець не знайде тиражування відомих пам'яток сакрального мистецтва — це авторські автентичні роботи, виконані за допомогою підготовчого матеріалу. Сакральне мистецтво художниці є значною віхою в її

творчості, і разом з тим воно стало художнім явищем української культури другої половини ХХ століття. У наш час сакральне мистецтво *Л. Спаської* стало об'єктом зацікавлення фахівців і дослідження науковців.

Це засвідчують і твори, виконані *Лідією Спаською* в Києві у церкві Святої Покрови, де створено композиції “Покладання у гріб Ісуса Христа”, “Воскресіння” і значна кількість ікон для іконостасу. Наприкінці 1960-х років іконописець працювала в кафедральному Свято-Троїцькому соборі Луцька. Тут вона створила ікони “Вїзд Господній в Єрусалим” та “Нагірна проповідь Ісуса Христа”.

Протягом 1970—1972 років у Луцьку *Спаська* створила монументальні стінописи Свято-Феодосіївської церкви. Цей однокупольний тринефний чотиристовпний храм Святого Феодосія Чернігівського був збудований на кошти військових 1906 року на місці цвинтарної каплички. У цьому колишньому солдатському храмі сакральний маляр розписала близько 150 квадратних метрів стін, одухотворивши 56 образів святих та 8 багатофігурних композицій на біблійні сюжети. Стінописи цього храму органічно вписані в інтер'єр кульгової споруди, адже композиції сюжетів тут перегукуються і пов'язані з особливостями

Лідія Спаська. Святий Феодосій Чернігівський.
Розписи Свято-Федосіївської церкви в Луцьку

Лідія Спаська. Зішестя Святого Духа на апостолів.
Розпис Свято-Феодосіївської церкви в Луцьку

архітектури. Організація сприйняття храмового простору, закономірності побудови його складових окремими стінописами дозволили іконописцю надзвичайно майстерно списати другорядні елементи стінописів і виділити головні домінанти — постаті святих. Серед них — небесний патрон храму **Феодосій Чернігівський**, рівноапостольні **Володимир** і **Ольга**, преподобні **Антоній** і **Феодосій Печерські**. При сприйнятті композицій просторового вирішення храму глядач, насамперед, відчуває одухотвореність пророків і апостолів, постаті яких виразні за силуетом у спадаючих складках одягу і величному русі. Особливу увагу **Л. Спаська** приділяє потрактуванню ликів святих, неповторних за індивідуальною характеристикою, моделюючи їх форму і колорит на тонких нюансах, тоді як тло і одяг іконописець виконує більш енергійно, узагальнюючи їх емоційним рухом пензля. Духовне піднесення найбільше простежується в сюжетах композицій: “Св. пр. Антоній Печерський” та “Св. пр. Феодосій Печерський”. В розписах цього храму домінує теплий насичений колорит, що будується на гармонії декількох великих кольорних плям (св. Миколай) або на головному тлі: сіро-синьому (згадані святі) чи золотаво-вохристому (св. великомученик Стефаній та інші). Структура композицій розписів, їхня колористична гармонія доносять фаховому глядачеві відчуття класичного малярства та високої професійної майстерності іконописця. Згадані розписи показують стан волинського сакрального мистецтва у 60-х роках минулого століття. Розписи Свято-Феодосіївської церкви під час ремонтних робіт ледь варварськи не знищили сучасні герострати. На щастя, розписи **Л. Спаської** вдалося захистити і врятувати. Ці стінописи реставрували художники-реставратори Волинського краєзнавчого музею **Анатолій Квасюк**, **Олена Романюк** та **Леся Обухович** у 2001—2003 роках.

З великим натхненням упродовж усього творчого шляху **Л. Спаська** працювала в портретному жанрі.

Вона створила портрет славнозвісного архітектора **Володимира Леонтовича**, завдяки його зусиллям було зупинено руйнування пам'ятки середньовічної архітектури — замку князів Острозьких XIV—XVI ст. У Волинському краєзнавчому музеї зберігається подарований **Л. Спаською** портрет, в техніці пастелі, визначної вченої-астронома **Олени Казимірчак-Полонської** — 1978 року її іменем (“**Полонська**”) було названо малу планету за № 2006. Знамениту “пані-планету”, уродженку села Селець Володимир-Волинського повіту, художниця малювала в Ленінграді 1982 року. **Л. Спаська** 1997 року брала участь у конкурсі на кращий портретний образ княжни **Галички Гулевичівни**, відомої своєю трагічною долею, — першої меценатки-фундаторки Острозької академії і здобула на цьому конкурсі почесну перемогу.

Працює художниця і над створенням образів сучасних майстрів Острога. Серед них — “Острозькі гончари”, “Золоті руки” та інші твори. Блискучий талант портретиста давав їй змогу вирішувати широкий спектр завдань — від чутливої замріяності образу в дитячих портретах до глибоко психологічних характеристик типуажу в портретах дорослих. Художниця віртуозно володіла техніками пастелі, акварелі, гуаші і “леонардівським” моделюванням світлотіні в олійному малярстві. Крім портретів дорослих, особливу увагу привертають портрети дітей — виконані в згаданих техніках. Ці твори виконані артистично, емоційно наснажено, вони передають внутрішній стан портретованих. Створена в різні роки портретна галерея образів дітей засвідчила ліричне обдаровання **Л. Спаської**: “Дівчина з Полісся”, “Мила дівчина”, “Замріяна в червоній хустині”, “Дівчина в сарафані” та ін. Більшою емоційністю вирізняються портрети дітей: “Оленка”, “Хлопчик у саду”, “Сумна дівчинка”,

Лідія Спаська. Портрет дівчинки. Пастель

Лідія Спаська. Бабуся з онуком. Пастель

Лідія Спаська. Веснянка. Пастель

Лідія Спаська. Дівчинка з пролісками. Олія

Лідія Спаська. Юність. За читанням. Акварель

“Хлопчик біля дверей”, “Дівчинка з голубими бантами” та ін.). У складному жанрі портрета *Лідія Спаська* найбільше виразила себе як художниця.

Приваблює мисткиню і жанр пейзажу, де вона намагається донести до глядача не тільки емоційну схвильованість краєвидом, а й зафіксувати на полотні пам'ятку архітектури або культову споруду. Вона знаходить тонкий зв'язок-поєднання класичної архітектури з природним середовищем або окультуреним до-вкіллям. Таку візію ілюструє один із краєвих її краєвидів “Замкова гора в Острозі” — подарований авторкою музею Т.Г. Шевченка в Торонто.

У пейзажах вона засвідчила свою схвильованість різними станами природи в перехідні пори року. Художниця надає перевагу настроєвим, елегантним пейзажним мотивам, виконаним у камерній манері, — тим, що домінують у її душі. Привертає увагу художниці і жанр натюрморту. Якщо загалом характеризувати творчість мисткині, то можна наголосити на її ліризмі і задушевності.

Твори *Лідії Спаської* зберігаються в музеях Острога, Рівного, Луцька, Бреста, Мінська, Торонто у приватних колекціях України та за кордоном. У квітні 1999 року в Художньому музеї Луцька, відділі Волинського краєзнавчого музею, за ініціативи завідувача відділу *Миколи Івановича Черенюка* та директора *Анатолія Михайловича Силюка* експонувалася персональна виставка художниці “У пошуках добра, краси,

гармонії”, де було представлено 65 творів живопису, графіки та іконопису.

Ці роботи становлять лише незначну частину з великого мистецького доробку *Л. Спаської*, що експонувалися на останній прижиттєвій персональній виставці художниці. Десять робіт з виставки вона подарувала Волинському краєзнавчому музею. З Луцьком, містом її дитинства і юності, мисткиня підтримувала зв'язки. Відвідувала вона і село Гавчиці, де минули роки її раннього дитинства. Незадовго до відходу у вічність *Лідії Спаської*, в Острозі замироточила одна з написаних нею ікон — це був знак-попередження про близький відхід цієї дивовижної жінки, талановитої художниці у вічність... На жаль, 15 серпня 2000 року *Лідія Іванівна Спаська* упокоїлася, поховали її біля могил батьків у Гавчицях неподалік Луцька.

Непересічне значення творчої спадщини *Л. Спаської* глядач відчуває щораз, коли зустрічається з її творами на виставках чи в експозиціях музеїв. Роботи художниці емоційно наснажують, випромінюють заряд милосердя і доброти, дають естетичне задоволення, спонукають замислитися над історією рідного краю і цим прилучають нас до духовних надбань українського народу, відкриваючи гармонію явищ мистецтва і життя. Творча спадщина *Лідії Спаської* стала самобутнім явищем і вагомим набутком національного мистецтва і культури України. ■

Література

1. Черенюк М.І. Обереги мистецтва Лідії Спаської: До 90-річчя майстрині // Вітчизна. — 2001. — Ч. 3-4. — С. 158—160: 13 іл.
2. Черенюк М.І. Сад душі Лідії Спаської // Образотворче мистецтво. — 2001. — Ч. 2. — С. 61: 2 іл.

3. Дьомін М.В. Мистецтво і зброя Ніла Хасевича: До 100-річчя художника // Вітчизна. — 2006. — Ч. 7—8. — С. 173—176: 22 іл., 1 фото.

4. Дьомін М.В. Монументальне і станкове малярство Лідії Спаської: До 100-річчя від дня народження мисткині // Образотворче мистецтво. — 2011. — Ч. 2. — С. 94—95.

КИЇВСЬКІ ДНІ АННИ ГОРЕНКО

*Пам'яті великого поета
Анни Ахматової*

*“Анна Андреевна, вышел Франко на русском языке,
есть там стихи и в Вашем переводе.*

Это как же, Вы с подстрочником переводили?”

На лице Анны Андреевны — благородное негодование:

“Милая моя, Вы, кажется, забыли, что моя фамилия — Горенко!”

Михайло Степаненко

композитор

і музично-громадський діяч,

заслужений діяч

мистецтв України,

Народний артист України,

голова спілки композиторів

України в 1992—2005 роках,

м. Київ

Ця розмова відбувалась в Москві 27 лютого 1966 року. 5 березня *Анни Ахматової* не стало. Її дівоче прізвище було *Горенко*, після заміжжя *Гумільова*, поетичний псевдонім — *Анна Ахматова*.

Про джерела поетичного псевдоніму літературознавцями написано десятки досліджень, про її взаємини з першим чоловіком *Николаєм Гумільовим* та іншими чоловіками — сотні, про українське коріння і рід Горенків — майже нічого. А рід походив з Черкащини...

Недалеко від містечка Шпола на річці Гнилий Ташлик лежить село Матусине¹. Колись це був козацький хутір, який після зруйнування Запорізької Січі дістався князю *Г. Потьомкіну*, а пізніше його родичам². В цьому селі орієнтовно в 1784 році й народився *Андрій Якович Горенко* — прадід Анни Ахматової. В 1805 році за рекрутською повинністю *Андрій Горенко* стає рядовим 41-го Єгерського полку і починає свій солдатський шлях. Він — герой Російсько-Турецької війни 1806—1812 рр. (відзначився в перемозі над турками біля річки Темрук у 1810 році та при взятті у полон трьохбунчужного паші — *Пехлевана*). Під час війни з *Наполеоном* отримав срібну медаль за участь у Бородинському бою, а в 1814 році удостоївся ще однієї срібної медалі за взяття Парижу. В грудні 1825 року *Андрій Горенко* отримує чин прапорщика й особисте дворянство.

Його син *Антон Горенко* (1818—1891), що також народився на Черкащині, від 14 років — юнга Чорноморського флоту, хоробрий офіцер, який відзначився при обороні Севастополя під час Кримської війни. Нагороджений орденами Святої Анни, Святого Володимира, Святого Станіслава, медалями “За захиту Севастополя”, “В память войны 1853—1856 гг.”. Разом із дружиною *Яриною* він оселяється в Миколаєві, де у подружжя народилось дев'ятеро дітей (*Петро, Андрій, Леонід, Михайло, Володимир, Марія, Анна, Надія* та *Аспазія*). Один із синів полковника *Антон Горенка, Андрій*, — батько *Анни Ахматової*.

Безперечно, *Андрій Антонович Горенко* (1848—1915) — видатна особистість. Як і батько, він був моряком. Від 10 років — кадет штурманської роти, від 1870 року — прапорщик та навчається в Одеському (Новоросійському) університеті. Пізніше — викладач морських юнкерських класів у Миколаєві. Читає курси навігації,

Анна Ахматова: 1925 р. (фото П. Лукницького) і 1960-ті роки

теоретичної механіки, фізики, фізичної географії, російської мови. В 1875 році його призначають викладачем Петербурзького Морського корпусу, але після вбивства царя *Олександра II* у 1881 році *Андрій Горенко*, запідозрений у зв'язках із народовольцями, потрапляє під нагляд таємної поліції. Його близький товариш, мінний офіцер *Нікітенко*, був повішений в Петропавлівській фортеці за виготовлення динамітних бомб для терактів, а рідна сестра, *Анна Горенко*³, яка входила до гуртка петербурзьких народовольців, була заарештована⁴. *Андрія Горенка* було звільнено з військової служби і відправлено у відставку. Він повертається до Миколаєва і працює штурманом на комерційних кораблях Чорноморського торговельного флоту.

У цей час починається і його літературна діяльність. Він співпрацює з газетою “Николаевский вестник”, публікує морські оповідання, статті щодо пенсійного забезпечення моряків та діяльності акціонерної компанії “Товариство пароплавання і торгівлі”⁵.

У березні 1887 року *Андрій Горенко* поселяється в Одесі, де в червні 1889 року і народилася його знаменита дочка. Через рік Андрія, як унікального багатопрофільного спеціаліста, запрошують до Петербургу, де він стає заступником Голови “Головного управління торговельного мореплавання і портів”. Його роль у розвитку чорноморського і дунайського морепла-

ства, в розвитку миколаївського суднобудівництва беззаперечна, але недостатньо вивчена і недооцінена.

Він був високий і красивий (петербурзькі дами називали його “красавець черноморець”), знав і любив літературу⁶, був завзятим театралом⁷. Разом із дочкою відвідував Російський музей, Ермітаж, Маріїнський театр (він орендував половину ложі в Маріїнському театрі). *Анна Ахматова* згадувала: “він був добрим батьком...”.

Але коли у дівчини виявився потяг до поетичної творчості (а писати вона почала від 11 років), він глузував з неї і називав “декаденткою”. Конфлікт між батьком і дочкою виник після публікації її віршів під прізвищем *А. Горенко*. “Я не хочу, щоб ти під своїми віршами підписувалась моїм ім'ям. Тоді я виконала бажання батька і взяла собі псевдонім ...” — згадувала *А. Ахматова*. В інших спогадах, відповідаючи на запитання *Л. Чуковської*: “Хто придумав її псевдонім?” — Вона відповіла трохи інакше: “Ніхто, певна річ. Ніхто тоді мною не опікувався. Я була вівця без пастуха. Тільки сімнадцятирічне очманіле дівчисько могло вибрати татарське прізвище для російської поетеси... Мені тому прийшло в голову взяти собі псевдонім, що батько дізнавшись про мої вірші сказав: “Не ганьби мое ім'я”. — “І не треба мені твого імені” — відповіла я. Сама вона часто називала свій псевдонім “кличкой”. Навіть в геніальній “Третій північній елегії”:

Анна Горенко під час навчання в гімназії.
Царське Село, 1904 р.

*“И женщина какая-то моё
Единственное место заняла,
Моё законнейшее имя носит,
Оставивши мне клочку, из которой
Я сделала, пожалуй, всё, что можно.
Я не в свою, увы, могилу лягу”.*

Але в основі конфлікту між Андрієм Горенком та його дочкою були не так її перші поетичні спроби, як розлучення Андрія з дружиною — матір'ю Анни — Інною Еразмівною. У 1905 році він пов'язує своє життя з іншою жінкою, Оленою Іванівною Страннолюбською, вдовою контрадмірала, і залишається в Петербурзі. А в Анни Горенко починається новий — київський — період біографії.

У квітні 1906 року вона стає гімназисткою 7-го класу Київської Фундуклеївської гімназії. Живе на Мерінгівській вулиці⁸ у своєї кузини художниці Марії Змунчилло (яка пізніше стане дружиною її рідного брата Андрія), часто відвідує знамениті Київські храми. Тисячолітня Софія, Лавра, Михайлівський монастир, Кирилівська церква з розписами Врубеля завжди ввійдуть в її поетичну творчість.

Але в Києві, окрім храмів, існувала ще і художня еліта, визначні талановиті особистості, вплив яких на молоду поетесу⁹ був беззаперечним. У колі київських друзів Анни Горенко особливо цікавою (і в чомусь унікальною) постаттю була одна з лідерів українсь-

кого мистецького авангарду, видатна (в майбутньому всесвітньовідома) художниця *Олександра Екстер* (1882—1949)¹⁰. Їй Анна присвячує один із своїх перших віршів “Старий портрет”¹¹, а *О. Екстер*, у свою чергу, створює перший портрет молодої поетеси.

Десятикімнатна квартира *Екстерів* знаходилась на другому поверсі будинку по вул. Гімназичній (нині Леонтовича), 1. Тут влаштовувались художні виставки, відбувались філософські дискусії, поетичні вечори. Ще один центр зібрань київської художньої інтелігенції знаходився на Печерську в будинку найближчого друга *Миколи Екстера*¹², *Дмитра Давидова*¹³, який на той час був київським предводителем дворянства. Цей аристократичний салон відзначався своїми музичними зібраннями, в яких виступали кращі київські музиканти, часто звучали твори модерної європейської музики. Коло видатних особистостей, що збиралися в цих салонах справді унікальне. Це філософи *Микола Бердяєв* (брат *Наталії Давидової*), *Лев Шестов*, *Густав Шпет*, композитори *Борис Яновський*, *Фелікс Blumenфельд*, *Кароль Шимановський*, літератори *Ольга Форш*, *Олександр Закржевський*, *Володимир Ельнер*, художники *Сергій Ястребцов*, *Абрам Маневич*, *Олександр Архипенко*, піаністи *Йосип Миклашевський*, *Генріх Нейгауз*, *Артур Рубінштейн*.

Дотичність молодої *Анни Горенко* до цих видатних особистостей, спілкування з ними, а пізніше і взаємовплив беззаперечні.

На сьогодні реальним документом, який віддзеркалює події мистецького життя Києва початку ХХ ст., залишається київська періодика.

Анна Горенко із братами Андрієм, Віктором і сестрою Ісю.
У центрі — мати, Інна Еразмівна Горенко

Олександра Екстер. Київ, 1912 р.

На мою думку, найцікавішим і в чомусь унікальним періодичним виданням (яке має певний стосунок до теми нашого дослідження) був київський журнал “В мире искусств”, що двічі на місяць інформував про модерне літературно-художнє життя різних країн світу, не оминаючи актуальних гостро дискусійних тем, які обговорювались в українському суспільстві того часу. Перший номер журналу вийшов із друку в лютому 1907 року, а його першим шеф-редактором став видатний український композитор **Борис Яновський**¹⁴. Фінансування журналу здійснювали родини **Екстерів** та **Давидових**.

Але повернемося до **Анни Горенко**. В лютому 1907 року їй 17 років, вона вчиться в останньому класі Марійської жіночої гімназії (більш відомої під назвою Києво-Фундуклеївської). В тому ж лютому в листі до свого родича вона повідомляє: “... я решила сообщить Вам о событии, которое должно коренным образом изменить мою жизнь. Я выхожу замуж за друга моей юности **Николая Степановича Гумилёва**. Он любит меня уже три года. И я верю, что моя судьба быть его женой. Люблю ли я его, я не знаю, но кажется мне, что люблю...” І далі: “Мой Коля собирается, кажется, приехать ко мне, — я так безумно счастлива. Он пишет мне непонятные слова и я хожу с письмами к знакомым и спрашиваю объяснение. Всякий раз, когда приходит письмо из Парижа, его прячут от меня и передают с великими предосторожностями. Затем бывает нервный припадок, холодные компрессы и общее недомогание. Это от страстности моего характера... он так любит меня, что даже страшно...”.

А в цей час, закоханий в **Анну** двадцятирічний **Микола Гумільов** публікує в заснованому ним (на останні гроші) в Парижі російськомовному журналі

“Sirius”, вірш молодої поетеси **Анни Г.**:

*“На руке его много блестящих колец,
Покорённых им девичьих нежных сердец...”*¹⁵

Але... Подальша примхлива доля цих молодих людей, їхніх непростих взаємин стала складатися непередбачувано і драматично. В травні, після успішного закінчення Фундуклеївської гімназії, **Анна Горенко** їде лікуватись до Криму (була серйозна підозра на сухоти). І тут сталося те, що сталося... раптова, палка, непереборна пристрасть... Любов. Амок. Згадує сама **Анна**¹⁶: “В течение своей жизни любила только один раз. Но как это было! В Херсонесе три года ждала от него письма¹⁷. Три года каждый день, по жару за несколько вёрст ходила на почту и письма так и не получила”. С мукою в голосе: “... и путешествие, и литература, и война, и слава — всё, всё, всё, решительно всё, только не любовь. Как проклятье... Это одна, единственная, как огнём, сожгла всё, и опять ничего”. Пізніше, ця особиста драма перетворюється в її поезію:

*“И спросил меня тихо чужой человек,
Между сосенок встретив одну:
“Ты не та ли, кого я повсюду ищу,
О которой с младенческих лет
Как о милой сестре веселюсь и грущу?
Я чужому ответила: “Нет!”
А как свет поднебесный его озарил,
Я дала ему руки мои,
И он перстень таинственный мне подарил,
Чтоб меня убереж от любви.
И назвал мне четыре приметы страны,
Где мы встретиться снова должны:
Море, круглая бухта, высокий маяк,
А всего непременно - польнь...
А как жизнь началась, пусть и кончится так.
Я сказала, что знаю: аминь!”*

А що ж закоханий **Микола Гумільов**? Нічого не знаючи, він приїздить до Києва влітку 1907 року. **Анна** рішуче відмовляється виходити за нього заміж. Для **Миколи** це була трагедія. Повернувшись до Парижу, він намагався покінчити з собою. Його врятували.

А Київ жив своїм мистецьким життям. Соловцовський театр на чолі з видатним режисером **К. Марджановим**, в Оперному виступають всесвітньовідомі співаки **Леонід Собінов**, **Титто Руффо**, **Федір Шалапін**, а 4 жовтня відбувається довгоочікуваний вечір поетів **Олександра Блока**, **Андрія Белого**, **Сергія Кречетова**, організований журналом “В мире искусств”.

Чи могла молода **Анна Горенко** бути поза цими художніми подіями? Ясно, що ні. Тим більше, що на той час її поетичним ідеалом став **Олександр Блок**. На вечорі він читав “Незнакомку”, “Стихи о прекрасной Даме”, а **Андрій Бєлий** доповідь “О новом искусстве”. Саме в цей час розпочинається інтенсивна поетична творчість самої **Анни Горенко**, пишеться так звана “Киевская тетрадь”, що налічувала понад 200 творів.

Анна Горенко. Євпаторія, 1905 р.

Серед них “Ночь моя бред о тебе”, “Молюсь оконному лучу”, “Я умею любить”, “У кладбища направо пылил пустырь” та багато інших. А її київський побут важкий: “Живём в крайней нужде. Приходится мыть полы, стирать...” — пише вона в одному з листів.

І тут несподіванка. 13 жовтня в Києві з’являється закоханий **Микола Гумільов**. І як грім з ясного неба: “Я никогда не буду Вашей женой, у меня другая любовь”.

Неможливо передати весь жах молодого поета, його душевне страждання і безнадійність. Власне, про це сказала його поезія:

*“Я долго шел по коридорам
Кругом, как враг, таилась тишь.
На пришлеца враждебным взором
Смотрели статуи из ниш...
Я подошел, и вот мгновенный
Как зверь в меня вцепился страх:
Я встретил голову гиены
На стройных девичьих плечах.
На острой морде кровь налипла,
Глаза сияли пустотой
И мерзко крался голос хриплый:
“Ты сам пришел сюда, ты мой!”*

Така от любов.

Вірш був опублікований в журналі “В мире искусств” в листопаді 1907 року.

II

А тепер повернемося до Фундуклеївської гімназії. Збереглися унікальні спогади однокласниці **Анни Горенко**, **Віри Беєр**, які сягають того ж таки 1907 року: “Урок психологии в выпускном (седьмом) классе... Предмет трудный, преподаётся он интересно — преподаватель **Шпет Густав Густавович**, заставляет задумываться над рядом вопросов сложных для нас юных девушек... Сегодня урок посвящен ассоциативным представлениям. Густав Густавович предлагает нам самостоятельно привести ряд примеров из жизни или из литературы, когда одно представление вызывает в памяти другое... Вдруг раздаётся спокойный, не то ленивый, не то монотонный голос:

Фундуклеївська жіноча гімназія. З листівки початку ХХ ст.

**“Столетия-фонарики! О сколько вас во тьме,
На прочной нити времени, протянутой в уме!”**

Торжественный размер, своеобразная манера чтения, необычные для нас образы заставляют насторожиться. Мы все смотрим на **Аню Горенко**, которая даже не встала, а говорит как во сне. Лёгкая улыбка, игравшая на лице **Густава Густавовича** исчезла. “Чи это стихи?” — проверяет он её. Раздаётся слегка презрительный ответ: **“Валерия Брюсова”**. О **Брюсове** тогда слышали очень немногие из нас, а знать его стихи так, как **Аня Горенко**, никто, конечно, не мог. “Пример госпожи Горенко очень интересен”, — говорит **Густав Густавович**. На той час викладачу **Фундуклеївської** гімназії **Густаву Шпету** 27 років, він закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, нагороджений золотою медаллю за філософську роботу “Чи відповів Кант на запитання Юма?”, володіє 17 мовами¹⁸. Разом із дружиною, драматичною актрисою **Марією Крестовською**, стає одним із співзасновників журналу “В мире искусств”.

Непересічною особистістю була і вчителька французької мови гімназії **Олександра Муравйова**. На уроках вона напам’ять читала французьку поезію, під час канікул їздила до Парижу для вдосконалення мовної практики. Її вплив на гімназистку **Аню Горенко** був беззаперечним. Модерною французькою поезією **Верлена**, **Малларме**, **Бодлера** Анна захопилася на все життя. Викладачем російської літератури був **Григорій Александровський**, який відзначав, що шкільні твори **Анни Горенко** гарні, але “мають дивну спрямованість”, і що вона краще за всіх вміє читати тексти “між рядків”.

Як пізніше згадувала сама **Анна Ахматова**, з трьох гімназій, де вона вчилася, найкращою була Київська — навіть у жахливому тифу, яким вона захворіла у 1942 році в ташкентській евакуації, їй марилося, що вона біжить до гімназії київськими вулицями¹⁹.

У 1908 році після тривалого лікування **Анна Горенко** продовжує свою освіту на юридичному факультеті Київських вищих жіночих курсів. Вона змінює адресу і живе одна (вулиця Тарасівська, 23). Треба здобувати професію.

У тому ж таки 1908 році в Парижі виходить збірка віршів **Миколи Гумільова** “Романтические цветы” з присвятою **Анні Горенко**. Ось що написала сама Анна про цю збірку: “В этой книге весь ужас этой любви — все её кошмары, бред и удушье. Призрак самоубийства неотступно идёт за Поэтом. Черная ревность душит, сводит с ума. Измена чудится всюду”.

І як фінал, остання зустріч з **Гумільовим** влітку в Севастополі. Повертають один одному листування, подарунки. Прощаються, як здається, назавжди.

III

Якийсь дивний цей київський журнал “В мире искусств”. Поряд друкуються статті **Симона Петлюри** і **Ніколая Гумільова**, вірші **Шарля Бодлера** і **Івана Франка**. Звіти про концертну прем’єру творів **Клода Дебюсі** і діяльність музично-драматичної школи **Миколи Лисенка**. Не могла не читати **Анна Горенко** і

Анна Ахматова, 1912 р.

статтю про художню виставку, організовану журналом, де в полеміці з чорносотенною газетою “Киевлянин” захищається творчість **Олександри Екстер**. Одна з постійних і місійних тем журналу — Україна. Український театр, історія, музика, архітектура, декоративно-ужиткове мистецтво, живопис. І дійсно, статті про **Марію Заньковецьку**, **Миколу Садовського**, **Івана Тобілевича**, **Панаса Саксаганського**, **Миколу Лисенка** не тільки повідомляли читачів про діяльність цих великих людей, але й збуджували національну свідомість, відчуття гордості за цих геніїв українського духу. Вперше рецензуються п’єси молодого **Володимира Винниченка**, пишеться “про велику історію України”, про “театр української душі”. Знаменно, що навіть в рекламних повідомленнях журналу з’являється назва знакового українського твору “Ще не вмерла Україна”, вірші **Миколи Вороного**, альманахи з портретами діячів української культури.

Наскільки ця інформація впливала на світогляд **Анни Горенко**, ми не знаємо, але роздуми про Україну не полишали її ніколи. Наведемо фрагмент зі спогадів **Лідії Чуковської**: “Анна Андреевна заговорила о Гоголе, о его дружбе со Смирновой²⁰. Я сказала, что Гоголь как человек, как личность не представим для меня.

— Не только для Вас. Представит себе Гоголя никто не может... Я догадалась, почему он со Смирновой дружил: оба они без памяти любили Украину”.

В колі найближчих друзів **Анни Ахматової** був поет **Володимир Нарбут**²¹ (рідний брат видатного українсь-

кого графіка *Георгія Нарбута*). *Надія Мандельштам*, подруга *Анни Ахматової*, згадувала про нього: “*Хохол, гетманський потомок, он оставил после себя кучу стихав, написанных по-русски, но пропитанных украинским духом*”.

Зберігся лист *Гумільова* до *Анни Ахматової*: “... я совершенно убежден, что из всей постсимволической поэзии ты да, пожалуй, (по-своему) *Нарбут* окажутся самыми значительными”. А сама Анна написала про джерела поезії *В. Нарбута* так:

*Это — выжимки бессониц,
Это — свеч кривых нагар,
Это — сотен белых звонниц
Первый утренний удар...
Это — теплый подоконник
Под черниговской луной
Это — пчѣлы, это - донник
Это — пыль и мрак, и зной.*

(Про стихи В. Нарбута)

Для неї він був своїм.

А найвищим авторитетом для неї все-таки був *Інокентій Анненський*, її вчитель в поезії:

*А тот, кого учителем считаю,
Как тень прошел и тени не оставил,
Весь яд впитал, всю эту одурь выпил,
И славы ждал, и славы не дождался.*

Кто был предвестьем, предзнаменовеньем... Вона присвячувала *І. Анненському* вірші, намагалась наслідувати його. Сам *І. Анненський* високо цінував поезію *Т. Шевченка*²², знав і любив українську мову. Зберігся його лист до коханої жінки, який він закінчує словами української пісні: “*Через річеньку, через биструю,/ Подай рученьку, подай другую*”.

Працюючи директором колегії *Павла Галагана* в Києві (на тій же Фундуклеївській)²³ він розпочинає свою титанічну працю над перекладом усіх п'єс *Еврі-*

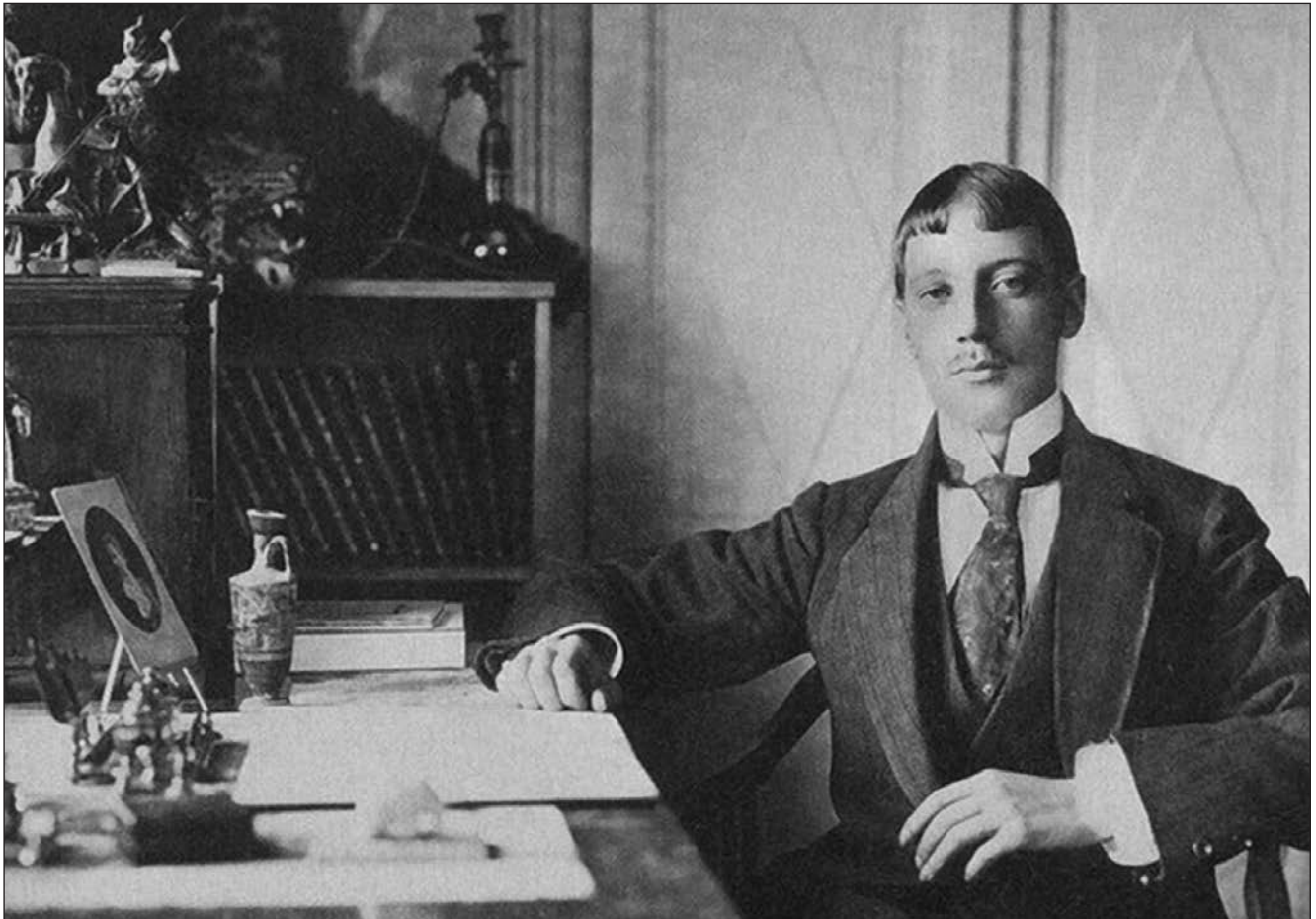
Портрет Анни Ахматової.
Фрагмент картини К. Петрова-Водкіна, 1922 р.

піда. І саме в Києві *Анна Горенко* знайомить *Олександрю Екстер* з щойно завершеною п'єсою *І. Анненського* “*Фамира-Кифаред*”. Ця п'єса стане для художниці могутнім стимулом для майбутнього втілення в театрі її геніальних фантазій. Пізніше (після таїровської²⁴ постановки) критики визнають художнє оформлення п'єси *Олександрю Екстер* однією з вершин театрального живопису ХХ століття.

Миколаївська церков села Нікольська Слободка Остерського уїзду Чернігівської губернії, де 25 квітня 1910 року вінчалися А. Ахматова і М. Гумільов (будівлю церкви знесли у 1960 р., коли будувалася станція київського метро “Лівобережна”; зараз на цьому місці знаходиться Лівобережний ринок і невелика каплиця). Фото поч. ХХ ст.

Запис у щоденнику А. Ахматової: “25 апреля 1910 года я вышла замуж за Н.С. Гумилева. Венчались мы за Днпром в деревянной церкви. В тот же день Уточкин летел над Киевом, и я впервые видела самолет. Шаферами были Вл. Эльснер и (И.А.) Аксенов”.

Микола Гумільов, 1907 р.

IV

З автобіографії *Анни Ахматової*: “Я два года училась на Киевских Высших женских курсах... Всё это время я продолжала писать стихи, с неизвестной целью ставя под ними номера. Судя по сохранившейся рукописи “Песня последней встречи” моё двухсотое стихотворение²⁵:

*“Так беспомощно грудь холодела,
Но шаги мои были легки.
Я на правую руку надела
Перчатку с левой руки.
Показалось, что много ступеней,
А я знала — их только три!
Между клёнов шепот осенний
Попросил: “Со мной умри!
Я обманут своей унылой,
Переменчивой злой судьбой”.
Я ответила: “Милый, милый!
И я тоже. Умру с тобой...””*

А що ж *Ніколай Гумільов*? Він також пише вірші, поеми, прозу. Майже все присвячує *Анні Горенко*:

*Пощади, не довольно ли жалающей боли.
Тёмной пытки отчаянья, пытки стыда!
Я оставил соблазн роковых своеволий
Усмирённый, покорный, я твой навсегда.*

1909 рік.

Відновлюється листування. Дізнавшись, що Анна їде влітку на лікування до Одеси, *Гумільов* поспішає туди: “*Анна Андреевна, любите ли Вы меня?*” — “*Нет, не люблю, но считаю Вас выдающимся человеком*”. А він в шаленому захваті від її нових віршів і від неї:

*Её душа открыта жадно
Лишь медной музыке стиха,
Пред жизнью дальней и отрадной
Высокомерна и глуха.
Неслышный и неторопливый
Так странно плавлен шаг её
Назвать нельзя её красивой,
Но в ней всё счастье моё.*

(“Она”)

В листі до Анни він пише: “*Я понял, что в мире меня интересует только то, что имеет отношение к Вам*”. В листопаді 1909 року в Києві відбувся вечір сучасної поезії “Остров искусств”. Виступали з читанням своїх віршів *Михайло Кузьмін*, граф *Олексій Толстой*, *Петро Потьомкін* і *Микола Гумільов*. На цьому вечері була і *Анна Горенко*. Після концерту в кав’ярні готелю “Европейський” *М. Гумільов* знову запропонував їй руку і серце. Вона дала згоду.

Перед весіллям Анна пише листа найближчій своїй подрузі *Валерії Срезневській*: “*Молитесь обо мне, хуже не бывает. Смерти хочу. Вы всё знаете, единственная, ненаглядная, любимая, нежная, Валя моя, если бы я умела плакать*”.

Микола Гумільов і Анна Ахматова із сином Левом, 1915 р.

Анна Ахматова і син, Лев Гумільов. 1960-ті роки

Вінчання відбулось 25 квітня 1910 року в невеликій Миколаївській церкві біля Дніпра²⁶. Шаферами на вінчанні були київські поети *Володимир Ельснер* та *Іван Аксьонов*, знайомі *Гумільова* по студії *Олександри Екстер*. Ніхто з родичів Анни на вінчання не прийшов.

*Хорони, хорони мене, ветер!
Родные мои не пришли,
Надо мною блуждающий вечер
И дыхание тихой земли.*

*Я была, как и ты, свободной,
Но я слишком хотела жить.
Видишь, ветер, мой труп холодный,
И некому руки сложить...*

V

Абсолютна більшість дослідників життя і творчості *Анни Ахматової* впевнена, що основною причиною її згоди вийти заміж за *Гумільова* було бажання якомога швидше вирватись з провінційного Києва і після п'ятирічної відсутності повернутись до рідного Царського Села, до столиці імперії. Але факти свідчать про інше.

Анна любила Київ. Поверталась до нього і восени 1910 року, і в 1911, 1912, і в 1914 роках, востаннє — восени 1921 року. Ще в березні 1910 р. від'їзд до Царського Села (де жив *М. Гумільов*) нею не планувався. Вона підготувала всі документи для продовження навчання на Київських вищих жіночих курсах на 1910—1911 рр., але несподіваний від'їзд і зустріч з напівзабутим Царським Селом викликали в неї відчуття розчарування і безнадії:

*И снова дух смятен и потревожен
Истомной скукой Царского Села.
Пять лет прошло. Здесь всё мертво и немо
Как будто мира наступил конец.
Как навсегда исчерпанная тема
В смертельном сне покоится дворец.*

(1910 рік)

З жовтня 1910 року Анна знову живе в Києві, вона в Києві й у день вбивства *П. Столипіна* в київському Оперному театрі у вересні 1911 року²⁷, а в 1914 році *А. Ахматова* створює свій знаковий вірш “Київ”:

*Путь мой жертвенный и славный
Здесь закончу я.*

Сама себе вона називала “Киевская колдунья с Лысой горы”. *О. Блок* називав її Демоном. Ось її спогад: “*Призрачный Киев. В Кирилловском монастыре Богородица с сумашедшими глазами. София вся сокровенная, мозаичный пол на лестнице... И звоны, звоны.*”. Ці дзвони в часи Української революції (1917—1921) трансформуються у *А. Ахматової* в образ софійської непохитності і незламності, “непреклонности”.

*Гулом полны алтари и склепы,
И за Днепр широкий звон летит.
Так тяжёлый колокол Мазепы
Над Софийской площадью гудит.
Всё грозней бушует, непреклонный,
Словно здесь еретиков казнят...*

(1921 рік).

Ми знаємо, що означав в роки революцій “непреклонный колокол Мазепы” для України. Він був близьким і рідним і для самої *Анни Ахматової*. Адже вона в своїй творчості була непохитною і незламною: і в геніальному “Реквіємі”, і в “Поємі без героя”, і у своєму житті.

Анна Ахматова. Малюнок Н.Й. Коган, 1930 р.

Анна Ахматова. Картина Н.І. Альтмана, 1915 р.

Література

¹ Зараз назва села Матусів, Шполянського району Черкаської області.

² Після смерті *Григорія Потьомкіна* у 1791 році село переходить у спадок його родичу генералу *Миколі Висоцькому*.

³ На мій погляд, саме на честь своєї тітки була і названа *Анна Ахматова*. Символічно, що її хрещеним батьком був *Стефан Романенко* — член виконавчого комітету “Народної волі”. Хрестили Анну в одеському Преображенському соборі. А пам’ять про “Народну волю” впливає з забуття в її “Поємі без героя” майже через 60 років.

⁴ Інформація про революційну діяльність *Анни Горенко* знаходиться в біобібліографічному словнику “Деятели революционного движения в России” (М., 1927).

⁵ Літературна діяльність *Андрія Горенка* висвітлена в біографічному словнику “Русские писатели” (т. I, М., 1989).

⁶ Цікавою є сторінка його взаємовідносин з *Федором Достоевським*. Як згадує *Й. Бродський*, “... у 1964 році вишло два томи спогадів про Достоевського. Там були опубліковані спогади дочки *Анни Павлівни Філософовой* про те, як *Горенко* і *Достоевський* допомагали їй розв’язати арифметичну задачу про зайця і черепаху, ... я написав про це Анні Андріївні. Вона була надзвичайно вдячна і, згадується, доповнювала: ... моя матуся ревнувала мого батечка до тієї ж дами, до якої залицявся *Достоевський*”.

⁷ Ідеалом драматичної актриси була геніальна *Елеонора Дузе*.

⁸ На вулиці М. Заньковецької, 7 (колишня Мерінгівська) на честь Анни Ахматової встановлена меморіальна дошка.

Вірш Івана Франка “Хоч ти не будеш цвітною цвісти” у перекладі Анни Ахматової

Хоч ти не будеш цвітною цвісти,
Левкою пахуче-золотою,
Хоч ти пішла серед юрби плисти
У океан щоденщини й застою,
То все ж для мене ясна, чиста ти,
Не перестанеш бути мені святою,
Як цвіт, що стужі не зазнав, ні спеки.
Як ідеал все ясний — бо далекий.
Я понесу тебе в душі на дні,
Облиту чаром свіжості й любови,
Твою красу я переллю в пісні,
Огонь очей в дзвінкій хвилі мови,
Коралі уст у ритми голосні...
Мов золотая мушка, в бурштиновий
Хрусталь залита, в нім віки триває,
Цвістимеш ти, — покіль мій спів лунає.

Хоть не цвести тебе в тиши полян
Душистою кувшинкой золотою,
Хоть ты плывешь с толпою в океан
Обыденности серой и застою,
Но лик твой вечно будет осиян,
Ты для меня останешься святою,
Как бури не издавший лепесток,
Как идеал, что ясен и далек.

Тебя я в душу заключу мою,
За свежесть обаянья благодарный;
Твою красу я в песни перелью,
Огонь очей — в напев мой светозарный,
Кораллы уст — в гармонии струю.
Ты золотая мушка, что в янтарный
Хрусталь попала — в нем навеки спит.
Цвети же ты, пока мой стих звенит.

⁹ У 1907 році в Парижі, в російськомовному журналі “Сириус” відбулась перша публікація Анни Горенко — вірш “На руке его много блестящих колец”. Пізніше вона згадувала: “В журнале “Сириус” Н. С. (М. Гумільов — М.С.) напечатал мои стихи по своей инициативе, по памяти и под моей старой фамилией — Горенко”.

¹⁰ *О. Екстер* (дівоче прізвище Григорович) навчалась в Київській рисувальній школі *М. Мурашка*, в Київському художньому училищі, в Паризькій академії Гран-Шом’є. Була в дружніх відносинах з *О. Архипенком*, *А. Ахматовою*, *М. Гумільовим*. Останній, часто буваючи в Києві, зупинявся в гостинному домі Екстерів.

¹¹ Це її перший вірш, опублікований під поетичним псевдонімом “Анна Ахматова”.

¹² З *Миколою Євгеновичем Екстером Олександра Григорович* одружилась наприкінці 1905 року.

¹³ *Дмитро Львович Давидов* (1870—1930) був онуком декабриста, рідним племінником *Петра Ілліча Чайковського*. Дружина *Д. Давидова*, *Наталія Михайлівна* (з родини *Гудим-Левковичів*) — непересічна художниця і меценат.

¹⁴ Відомі романси *Б. Яновського* на вірші *А. Ахматової* “Я улыбається перестала” та “Потускнел на небе синий лак”.

¹⁵ В цьому ж номері журналу друкується і повість самого *Ніколая Гумільова* “Гибели обреченные”. А Анна пише в одному з листів: “Зачем Гумилев взялся за “Сириус”? Это меня удивляет и приводит в необычайно веселое настроение, сколько несчастиев наш Микола перенёс, и все понапрасну”.

¹⁶ Записано біографом *А. Ахматової Павлом Лукницьким*.

P.S. Майже рік, працюючи над перекладом французького “Зів’ялого листя” (а вона переклала весь цикл), **Анна Ахматова** зазначала: “Переводить с родственного языка куда сложнее, чем с французского или английского, хочется сохранить максимальную верность, даже сберець рифмы, но, оказывается, что эта близость иллюзорна. Слова, звучащие по-українски и по-русски почти одинаковы, на самом деле относятся к разному стилистическому ряду”. І далі: “По внутреннему моему убеждению, связь на основе антитезы между “Увядшими листьями” и “Божественной комедией” несомненна, и поэтому стихи **Франко** мне особенно дороги и близки”. Характеризуючи зв’язок між поглядами **Данте** і **Франка** вона відзначає: “У Данте весь мир, вся вселенная — путь грешника из ада через чистилище в рай... У Франко — драма одинокого, безсильного человека, находящего выход в смерти... Это обратный путь в адскую воронку”. **Франко** цінував **Данте**, перекладав його поезію, писав про нього. Тому не випадково вірш “Тричі мені являлася любов” написаний дантівськими терцинами. Спільний поетичний ідеал поєднував музу **Івана Франка** і музу **Анни Ахматової**:

*И вот я ночью жду её прихода,
Жизнь, кажется, висит на волоске.
Что почести, что юность, что свобода
Пред милой гостьей с дудочкой в руке.
И вот вошла. Откинув покрывало
Внимательно взглянула на меня.
Ей говорю: “Ты ль Данту диктовала
Страницы Ада?” Отвечает: “Я”.*

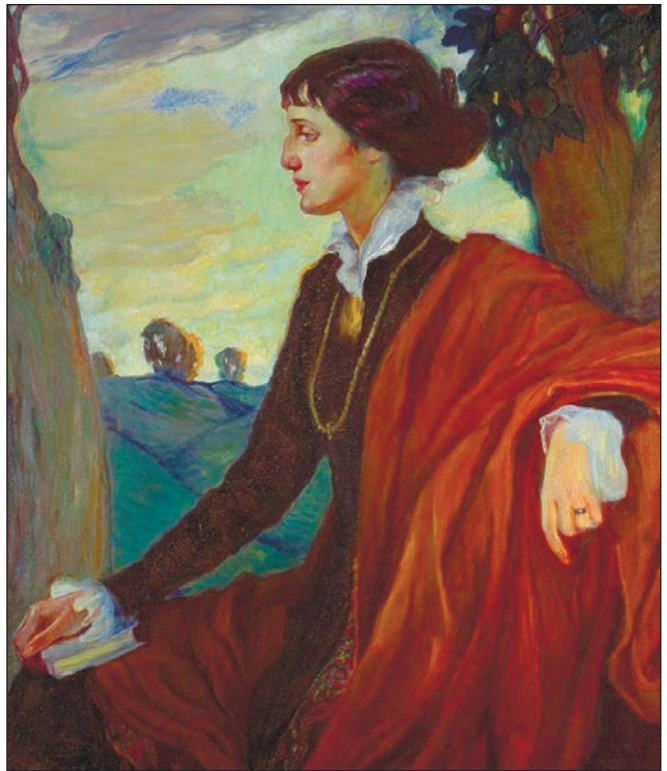
(“Муза”) ■

¹⁷ Хто цей “Він” достеменно невідомо. Як іронічно цитує **О. Пушкіна** дослідниця життя **Анни Ахматової Алла Марченко**: “Она ждала кого-нибудь...” Закінчилась ця любовна драма восени 1909 року. І знову геніальний вірш **Анни Горенко** підсумовує частину життя:

*На столике чай, печеняя сдобные,
В серебрянной вазочке драже.
Подобрала ноги, села удобнее,
Равнодушно спросила: “Уже?”
Протянула руку. Твои губы дотронулись
До холодных гладких колец.
О будущей встрече мы не условились.
Я знала, что это конец.*

¹⁸ **Г. Шпет** — один з найвидатніших філософів ХХ ст. Його погляди близькі до феноменології **Е. Гуссерля** (1859—1938). На честь **Г. Шпета** відбуваються міжнародні наукові конференції, видаються зібрання його творів. Він був розстріляний більшовиками у сумнозвісному 1937 році. **Анна Ахматова** дружила з його дочкою, допомагала їй після смерті батька.

¹⁹ Цей спогад багато в чому пов’язаний з її ташкентським оточенням. Зокрема з композитором і піаністом **Олексієм Козловським** (1905—1977), який був родом із Києва і навчався в Київській консерваторії. Відбуваючи політичне заслання в Ташкенті, він стає одним із найближчих друзів **А. Ахматової**. Збереглися його музичні твори на Ахматівські тексти: “Ива”, “Царскосельская статуя”, “Из года сорокового”. Дивним чином цей спогад перегукується з віршем польської поетеси **Зофії Заремб’янки** “Київ”: “Майнула в завулку тінь Ахматової і пропала у снах неспокійних”. **А.О. Козловському** Анна Ахматова присвятила вірш “Явление луны”.

Анна Ахматова.
Картина О.Л. Делла-Вос-Кардовської, 1914 р.

²⁰ Мова йде про **Олександрю Смирнову-Россет** (1809—1882) — близького друга **Миколи Гоголя**. Збереглися її спогади та листування з **М. Гоголем**.

²¹ **Володимир Нарбут** (1888-1938) — входив до групи поетів-акмеїстів та гумільовського “Цеху поетів”. Розстріляний в сталінському концтаборі як український націоналіст.

²² Див. статтю **І. Анненського** “О лирической поэзии”.

²³ Одна з найкращих картин **Олександри Екстер** “Фундуклеївська”.

²⁴ **Олександр Таїров** (1885—1950) — театральний режисер, сценічну кар’єру починає в Києві.

²⁵ Коли у 1912 році вийшла перша книжка **Анни Ахматової** “Вечер”, то виявилось, що значна кількість віршів з цієї книжки створювалась саме в Києві. Це підкреслює й епіграф до збірника: “Мне двадцать лет сегодня вечером”. Очевидно, саме цей червневий вечір 1909 року був надзвичайно пам’ятним для **Анни Горенко**.

²⁶ Церква знаходилась навпроти нинішньої станції метро “Гідропарк”. Зруйнована в 60-х роках ХХ століття.

²⁷ В ці роки вона часто відвідує матір, яка жила в селі Слобідка-Шехелівська на Поділлі у своєї сестри **Анни Еразмівни**. Зараз в селі існує музей **Анни Ахматової**, їй встановлено пам’ятник. Дбайливо зберігається і могила її матері Інни Еразмівни, яка померла у 1930 році.

²⁸ Вона згадувала, як після феноменального успіху її першої книжки “Вечер” “... люди встречали жену **Н. Гумилёва**, бледную, темноволосую, очень стройную, то едва ли приходило в голову, что у этого существа за плечами уже очень большая и страшная жизнь, что стихи 10—11 гг. не начало, а продолжение”.

Анна Ахматова — в українському інтер'єрі. Подільська обитель поета

На сторінках газети “День” про українські, а зокрема й подільські, сюжети з життя *Ахматової* розповідав професор *Володимир Панченко* (№ 165 від 29 вересня 2007 р.), — і маю свідчення, що навіть в академічних київських літературознавчих колах його стаття справила ефект мікробибуху, бо для багатьох виявилось несподіванкою, що в глухому селі на Хмельниччині є музей Ахматової, який за зібранням особистих речей Анни Андріївни та її близьких, принаймні, не поступається відомому санкт-петербурзькому музеєві у Фонтанному Домі (до речі, обидва музеї — ровесники, відкриті 1989 року до 100-ліття від дня народження поетеси). Повертаючись до цієї теми, нагадаю читачам деякі факти і додаю декілька штрихів, узятих із особистих вражень.

Коли мова йде про ахматовські місця в Україні, передусім згадуєш дві географічні точки: Одеса, зокрема, її передмістя — Великий Фонтан, де народилася майбутній поет (слова “поетеса” Анна Андріївна принципово не визнавала), і звідки ще немовлям її перевезли до Російської імперії, до Царського Села, а також Київ, де вона отримала гімназійну освіту, вчилася на Вищих жіночих курсах, де 25 квітня 1910 року вінчалася з *Миколою Гумільовим* у церкві Нікольської слободи за Дніпром. А вірші з її “Київських зошитів” увійшли до першої поетичної книжки — “Вечір” (1912).

*Древній град неначе вимер,
Дивний мій приїзд.
Над рікою Володимир
Чорний хрест підніс.
Шелестливі липи й в'язи -
Трепетний нічліг.
Зір вознесені алмази
Богові до ніг.
Шлях мій слави та офіри
Тут закінчу я.
Й ти, що був мені до міри,
І любов моя.*

Так звучить у перекладі *Дмитра Павличка* поезія “Київ”, написана *Ахматовою* влітку 1914 року. Переклав *Павличко* й інший знаковий ахматовський твір, пов'язаний з Києвом, — “И в Киевском храме Премудрости Бога...”.

Хтось ще згадає Крим — зокрема Севастополь і заміську дачу на березі Стрілецької бухти, де *Ахматова* проводила літні канікули за своїх царськосільських часів, та Євпаторію, де прожила рік з мамою, сестрами й братами після розлучення батьків, готуючись вступити до останнього класу Київської жіночої (Фундуклеївської) гімназії. А ще ж було й Поділля — передусім село Слобідка-Шелехівська Деражнянського району на Хмельниччині, де мені й пощастило зустрітися із зовсім несподіваною, нехрестоматійною *Ахматовою* — в українському інтер'єрі...

Розповідь про подільську обитель Анни Андріївни слід розпочати з історії її дідуся з боку матері — *Еразма Стогова*. Після закінчення Морського кадетського корпусу він 20 років прослужив на флоті у Східному Сибіру й на Камчатці, командує кораблями, а відтак, маючи в Петербурзі знайомство з сумнозвісним *Дубельтом*, домогся переведення з флоту на жандармську службу: почав новий щабель своєї кар'єри штаб-офіцером корпусу жандармів у Симбірську, а згодом дістав призначення до Києва і у 1837—1851 рр. прослужив начальником канцелярії жандармерії при київському військово-цивільному губернаторові *Дмитрові Бібікові*. Відомо, що Еразм Іванович брав активну участь у благоустрої Києва, а отримавши відставку, оселився у своєму маєтку в селі Снітівка Лещинського повіту Подільської губернії. Були в нього один син і аж п'ятеро доньок, яких він цілеспрямовано видавав заміж за сусідів по маєтку: *Алла* одружилася з поміщиком села Погоріле, що на Вінниччині, ще троє доньок вийшли заміж у села поблизу містечка Деражні: *Зоя* — в Гоголі за поміщика *Дем'яновського*, *Ія* — в Літці за поміщика *Змунцилу*, а найстаршій дочці *Анні*, у шлюбі *Вакар*, батько придбав 1874 року дачу в с. Шелехове Деражнянського повіту

Літературно-меморіальний музей Анни Ахматової у селі Слобідка-Шелехівська Деражнянського району Хмельницької області (фото з сайту 20minut.ua)

(сучасна Слобідка-Шелехівська). Наймолодшу сестру, **Інну Еразмівну**, згідно з родинним переказом, також було видано за котрогось Змунчиллу, очевидно, брата чи небіжа Іїного чоловіка. Але невдовзі сталася трагедія — він покінчив життя самогубством, і молода вдова, майбутня мати великої **Ахматової**, пов'язала своє життя з флотським інженером-механіком **Антоном Горенком** — і таким чином виявилася єдиною з сестер **Стогових**, яка випала зі шлюбної схеми свого владного батька і яку занесло життєвими вітрами аж над Чорне море... Але вона часто гостювала з сім'єю у своїх сестер, зокрема й у Анни Еразмівни в Шелеховому. А після жовтневого перевороту, коли “той, хто був ніким, став усім”, а колишні вищі верстви опинилися на самому дні суспільства, **Інна Горенко**, позбавлена власної домівки, приїхала до сестри Анни доживати віку. Тій теж жилося несолодко — хоча селяни дуже шанували **Вакарів** і не вигнали їх з села, але з панського будинку їм довелося переселитися до крихітної хатинки біля лісу.

Інна Еразмівна прожила в сестри з 1925 по 1930 рік, у неї й померла — і на старому сільському цвинтарі у Слобідці-Шелехівській досі зберігається її могила — поряд із могилами **Анни Еразмівни** та її чоловіка **Віктора Модестовича**. Зберігся і будинок **Вакарів** із алеєю столітніх каштанів, що веде до його ганку, за радянської доби тут певний час розміщувалася сільська школа — і, таким чином, створилися ідеальні умови для заснування Літературно-меморіального музею **Анни Ахматової**.

Слід віддати належне покійному **Євгену Лінду**, великому ентузіастові музейної справи, який привіз із Санкт-Петербурга значну частину експонатів музею, та письменникові й видавцю **Євгену Степанову** (Москва), який доповнив колекцію. Інші експонати принесли і досі приносять численні шанувальники творчості **Ахматової**.

Таким чином, музей став володарем безцінних скарбів: тут зберігаються й знамениті ахматовські четки — намисто (згадаймо “На шее мелких четок

ряд...”)) та інші її особисті речі: білий шалик, окуляри, філіжанка з блюдцем, елегантна течка для віршів, таємнича скринька, де на дзеркальній поверхні під певним кутом зору проступає світлина — груповий портрет п'ятох військових, що серед них, напевно, і **Микола Гумільов**.

Крім того, у музеї експонуються предмети інтер'єру та інші речі з маєтку **Вакарів**, зокрема залізне ліжко матері **Ахматової**. Майже всі вони колись знайшли тимчасовий притулок по селянських хатах (а дзеркало в різьбленій дубовій рамі висіло багато років у сільському клубі): як уже мовилося, місцеві селяни шанували своїх колишніх панів, а через те й не нищили панського добра.

Відомо, що **Ахматова** відвідувала ці місця неодноразово — у 1896, 1906, 1910, 1911, 1912, 1914 роках. Це про вакарівський будинок згадується в її поезії, написаній тут у травні 1912-го, коли вона саме готувалася стати мамою:

*“Здесь все то же, то же, что и прежде,
Здесь напрасным кажется мечтать.
В доме у дороги непроезжей
Надо рано ставни запирасть.”*

А двома роками раніше тут постала мила присвята кузині **Ахматової** — художниці **Марії Змунчиллі**, яка згодом вийшла заміж за її старшого брата **Андрія** (його отруєння морфієм 1920 року, після смерті від малярії маленької донечки, стане для **Ахматової** однією з

Андрій Антонович і Інна Еразмівна Горенко із дітьми (Анна — друга праворуч). Фото 1894 р.

найболючіших втрат, але як далеко ще було до цього в дні солодкого дачного неробства!)).

Від часу заснування господинею слобідчансько-шелехівського музею була **Марія Скорбатюк**, яка все життя пропрацювала вчителькою української мови і з молодих літ цікавилася творчістю **Ахматової**. 2009 року мені пощастило побувати на екскурсії, яку проводила для гостей музею ця фантастично ерудована вже дуже-дуже літня сільська жінка, а наступного року її не стало...

На подвір'ї перед музеєм встановлено перший в Україні пам'ятник **Ахматовій** — робота санкт-петербурзького скульптора **Володимира Зайка**. Щороку 23 червня, до дня народження Анни Андріївни, тут відбуваються Ахматовські читання, що їх організують працівниці Хмельницького обласного літературного музею (філією якого є музей Ахматової) під керівництвом свого енергійного й ініціативного директора — письменника і літературознавця **Василя Горбатюка**. Зокрема у 2012 році темою читань стали переклади — як з **Ахматової**, так і її власні, — а перекладала вона з 50-х світових мов, і зокрема з української. І Франкові “Вольні сонети”, і його “Зів'яле листя” в її версії переконують, що вона органічно відчувала українську мову в усіх її стилістичних нюансах, і якщо мова ця не стала для Анни Андріївни мовою власної творчості (надто сильними були чари російської імперської культури, які пізнала у золоті царськосільські роки), то, безумовно, українська була для неї мовою високої поезії:

*“Стройная девушка, меньше орешка,
Что ж в твоём сердце злая насмешка?
Что ж твои губы — словно молитва,
Что ж твои речи — острая бритва?”*

Згадаймо і те, що батько Ахматової, **Андрій Антонович Горенко**, походив із козацької старшини. Втім,

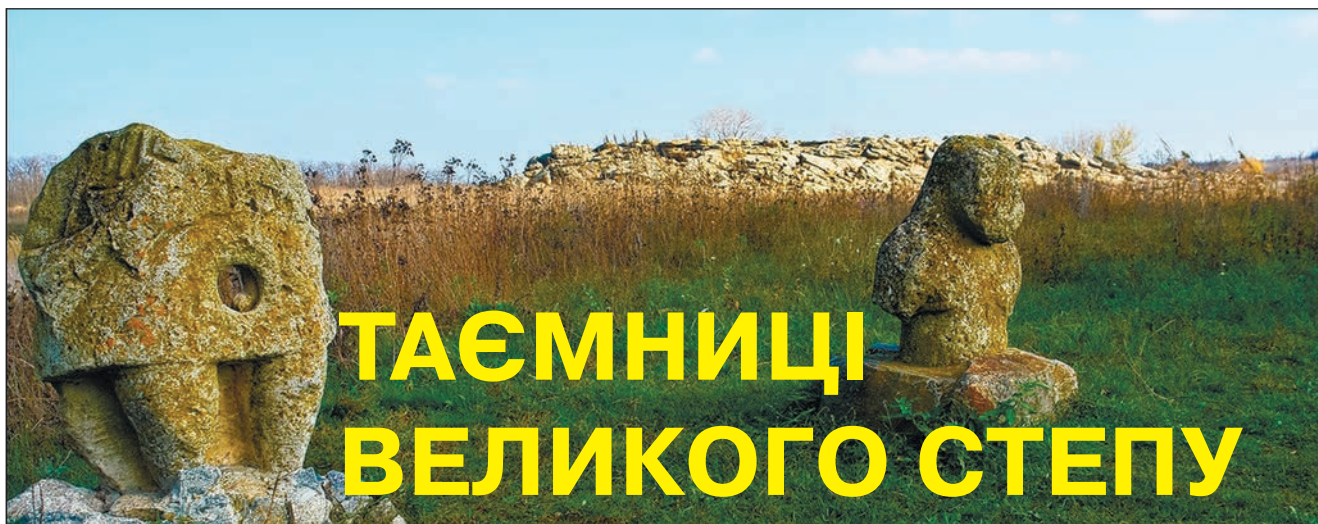
Особисті речі Анни Ахматової — чотки і шалик, які зберігаються у Літературно-меморіальному музеї Анни Ахматової (фото О. О'Лір)

відомий досить-таки жовчний відгук Анни Андріївни про Україну та її мову, зафіксований у спогадах **Лідії Чуковської**, доньки творця радянської дитячої літератури (до речі, сина полтавської селянки, чиє дитинство минуло в Одесі): “У меня в Киеве была очень тяжёлая жизнь, и я страну ту не полюбила и язык... “Мамо”, “ходимо”, — она поморщилась, — не люблю”. Але ці слова було сказано 1939 року, а франківський перекладацький проект здійснено 1958-го. Та й буквально за кілька днів до смерті Ахматової, 27 лютого 1966 року, коли відбулася її знаменна зустріч з **Григорієм Кочуром**, вона недвозначно продемонструвала, що усвідомлює свою генетичну причетність до України, її мови та культури. Почалася розмова на перекладацькі теми, і тут **Олена Львен**, приятелька **Кочура** ще з таборових часів та ініціаторка зустрічі, запитала: “Анна Андреевна, вышел Франко на русском языке, есть там стихи и в Вашем переводе. Это как же, Вы с подстрочника переводили?”. Реакцію **Ахматової Кочура** описує так: “На лице Анны Андреевны — благородное негодование: “Милая моя, Вы, кажется, забыли, что моя фамилия — Горенко!”. Смысл восклицания таков: человек, фамилия которого кончается на “енко”, может переводить украинские стихи без помощи подстрочника” (зі спогадів **Г. Кочура** про **Олену Львен**, написаних російською мовою 1992 р. для Вечора пам'яті у московському товаристві “Меморіал”).

Дуже влучно проінтерпретувала злам у ставленні **Ахматової** до України поетеса і перекладачка **Ольга Смольницька**, яка брала участь у Ахматовських читаннях: “Якщо в молодості Ахматова ідентифікувала себе з материнським родоводом (“Мне от бабушки-татарки / Были редкостью подарки”), то в зрілості повернулася до батьківського коріння. В юності вона зреклася батьківського прізвища для поезії, а в зрілості повернулася до своїх витоків”.

Безперечно, хай як мало слідів України у творчості **Анни Ахматової** — і ці нечисленні дорогоцінні алюзії, і її блискучі переклади з Франка — це окремі репліки діалогу двох культур, діалогу на рівних, без огляду на застарілі умовності імперськості/провінційності. І цей діалог тривав безперервно і триває нині у праці українських перекладачів над ахматовськими текстами — назвімо їх імена: **Борис Якубський**, **Ігор Качуровський**, **Борис Олександрів**, **Марта Тарнавська** (до речі, про ахматовські сторінки діаспорного перекладацтва говорила під час читань літературознавець **Наталія Єржиківська**), також **Дмитро Павличко**, **Михайло Москаленко**, **Максим Стріха**, **Станіслав Чернілевський**, **Ігор Римарук**, **Світлана Жолоб**, **Василь Герасим'юк**, **Надія Кир'ян**, їхні молодші колеги, серед яких **Ольга Смольницька**... Вагу їхнього доробку підсумовано в упорядкованій **М. Стріхою** антології “Хотінь безсенсовних отрута: 20 російських поетів “срібного віку”” (К.: Факт, 2007), і він, цей доробок, неспростовно свідчить про безмежні виразові можливості українського поетичного словника. ■

(від редакції “Світогляду” за матеріалами статті **Олени О'Лір** у газеті “День”, № 134, 2012 р.)

ТАЄМНИЦІ ВЕЛИКОГО СТЕПУ

Від Дунаю до Іртиша розкинувся безкрайній одноманітний Великий степ. Дешт-і-Кипчак — називали половці свою землю, а себе — кипчаками. І до і після них степ давав притулок багатьом народам, вбирив у себе різні і яскраві культури, вбирив кров і мечі завойовників: в XI столітті половці витіснили печенігів, а в XIII столітті поступилися татарами-монголами. Кочівники приходили і йшли, не змінюючи свободу на золото і владу. Що за таємнича сила піднімала народи і вела їх у безкрайню далечинь? Допомогала терпіти позбавлення і незручності, гартувала, робила сильнішими? Надія на краще життя, жага наживи або просто дорога?

Степ йшов у небо, щоб богам легше було спустатися, а мертвим підніматися. Азербайджанський поет *Нізамі* з великою повагою й увагою ставився до половецької культури: як-не-як, дружина — полов-

Наталія Філімошкіна

психолог
дитячого центру розвитку
“Сонечко”,
м. Дніпропетровськ

*Автор статті — переможець
конкурсу науково-популярних
статей Державного фонду
фундаментальних досліджень
України 2015 року.*

чанка. Саме він, вкотре перетинаючи Великий степ і спостерігаючи за жертвопринесеннями половців кам'яним ідолам, обезсмертив їх в поетичних рядках.

Изваяньем таинственным, в годах былых,
Был опущен покров на красавиц степных.
И теперь в тех степях, за их сизым туманом,
С неповерженным встретишься ты талисманом.
Вкруг него твой увидит дивящийся взор
Древки стрел, словно травы у сонных озер.
Но хоть стрелами, разящих орлов, нет и счета —
Здесь увидишь орлов, шум услышишь их взлета.
И приходят кыпчаков сюда племена,
И пред идолом гнется кыпчаков спина.
Пеший путник придет или явится конный, —
Покоряет любого кумир их исконный.
Всадник медлит пред ним и, коня придержав,
Он стрелу, наклоняясь, вонзает меж трав.
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставит овцу перед идолом надо.

Здалеку кам'яний ідол здавався великим каменем, але коли *Нізамі* наближався, його завжди мимоволі охоплював трепет. Грізний, суворий воїн пильно вдивлявся в нього. Благо, кам'яний меч у піхвах був зовсім не небезпечний. Сонце повільно скочувалося за край землі, степ червонів, а кургани з ідолами здавалися потойбічними. Немов природа прала фарби, бажаючи посилити таємничість, підтвердити їх містичну силу. Грізні воїни в сутінках широко посміхалися. Вони ... живі?! Несподівано зроблене відкриття не злякало *Нізамі*: він відчував, в ідолах немає зла. Через багато століть російський поет *Велимир Хлебников* випробує подібне потрясіння і в поемі “Кам'яна баба” залишить загадковий рядок: “*Стоит с улыбкою подвижной*”.

Про свій захват, містичне відкриття дивними обрядами половців і хотів розповісти нащадкам поет *Нізамі*. Це було XII століття — час найвищого розквіту половецького мистецтва і кам'яної пластики. Обживаючи багато землі, половці завжди залишали після себе кургани та кам'яні баби. Найцінніше, чим володів цей таємничий народ, містичний заповіт ін-

шим, що після них будуть жити у Великому степу. Не зовсім правильно, ніби половці назавжди зникли з арени історії. Нашій культурі вони подарували яскравих персонажів — Змія Горинича і жінку-богатиря. Пам'ятаєте Василину Микитівну? Вона і є справжнісінька половчанка! Та й в Європі залишили слід. Коли їм довелося поступитися степом, кочівники пішли в Єгипет, Македонію, Фракію, але найвидніше становище було в Угорщині, де вони посідали державні посади, родичалися з князівськими родами.

Кипчакська мова лягла в основу казахської, татарської, башкирської, карачаєво-балкарської, кумицької і ногайської. Адже поки жива мова, живий і його народ. Так, дехто з нас — нащадки половців, а значить, в генах живе пам'ять про те, для чого призначалися кам'яні баби і вони, як і раніше, виконують свою місію.

До речі, а чому саме “кам'яні баби”? Адже статуї зображають чоловіків, хоча іноді зустрічаються і жінки. Відповідно до джерел відомо, що половці називали кам'яні статуї “балбал”, що означає ідол. А ті, хто прийшов у степ після них, для простоти, всіх балбалів, незалежно від статі, прозвали “бабами”, а з часом і “бовдурами”. Деякі вчені припускають, що “баба” пов'язана з тюркським словом “вава” — предок, дід. Ось так смішно прозвані “балбали” увійшли в історію.

Кам'яних ідолів почали збирати ще від XVIII століття, немов передчуваючи їх непросту долю. За підрахунками вчених до XX століття в степовій смузі Росії, південного Сибіру, на сході України, у Німеччині, Середньої Азії та Монголії було виявлено близько двох тисяч кам'яних баб, а до XXI століття їхня кількість у декілька разів зменшилася. Тут не тільки постає питання про неповагу щодо ставлення до предків, до історії та культури, але ж із зникненням “балбалів” ми втрачаємо можливість розгадати їхню таємницю!

Матеріал, з якого виготовлявся “балбал” — сірий, білий і жовтий пісковик, білий вапняк і вапняк-черепашик, зрідка — граніт. Висота від одного до чотирьох метрів, а вага іноді досягає декількох тонн. Перші половецькі “балбали” незграбні і примітивні — простий кам'яний стовп, з грубим зображенням людського обличчя. Мабуть, половці тільки вчилися, осягали ази скульптури. Надалі майстерність зростала, і кам'яні баби удосконалювалися. Чоловіки і жінки зображувалися стоячи або сидячи (досі невідомо, чому саме так і що з цим положенням тіла пов'язано) завжди з однаковим положенням рук і чашами. Завдяки точним і повним зображенням ми можемо уявити костюми, прикраси, зброю, матеріальне і духовне життя половців. Кам'яні обличчя завжди плоскі, але вилицюваті, частіше овальні з тюркськими або монгольськими рисами. Чоловіки з вусами та бородою; жіночі обличчя — круглі, повні. На чоловічій шиї металеве кільце, у жінок — намисто. На руках, зап'ястях і плечах — кільця і браслети. Воїночоловіки — з шаблями, луками, сагайдаками для стріл; жінки — в багатому одязі, в сукнях з орнамен-

тальною вишивкою, в модних капелюшках, із дзеркальцями і гаманцями біля пояса. Волосся завжди заплетене в коси або в складні зачіски. У чоловіків іноді з-під шолома визирають три коси.

У статуях дуже мало різноманітностей, іноді воно прослизає в вираженні. Зустрічаються грізні, похмурі, суворі чоловіки — вони пригнічують і лякають, але є й добродушні з відкритою широкою посмішкою. Здається, ще трохи і “балбал” запросить до святкового столу. Серед величних жінок із розвиненим почуттям власної гідності, іноді зустрічаються пригноблені, вимучені вирази обличчя. Що ж такого вони пережили, якщо навіки застигли в болю і тузі?

У цих дивних скульптурах дивним чином поєднуються спокій і необузданність, сила і слабкість, віра в щось позамежне і в звичайне людське.

Ось те небагато, що ми точно знаємо про “балбалів”. Таємниця починається від чаші, яку міцно тримають кам'яні руки. Прийнято вважати, що чаша призначалася для праху померлого або попелу від ритуального жертвопринесення. Але чому тоді деякі “балбали” замість чаш тримають дітей або птахів на правій руці?

Деякі вчені впевнені, що “балбали” зображують предків (своєрідні стародавні фотографії) та їх ставили на курганах або в святилищах. Через спеціальні обряди душа померлого переходила в кам'яний силует. Може тому, якщо довго дивитися або проводити час серед кам'яних баб, з'являється відчуття, що вони живуть, спостерігають, вивчають? Невже про це хотіли сказати поети, розділені століттями — *Нізамі та Хлебніков*?

Є версія, що розвинений похоронний культ, а також культ предків, поступово переріс в культ вождів-героїв. Мирський “балбал” символізував верховне божество Тенгри (синє небо). Він давав воїнам силу й уособлював батька — покровителя роду. Як правило, обличчям вони були звернені на схід. А жіночий — Умайя, дружина-земля відповідала за родючість. Цілком можливо, що кам'яні баби виконували функцію містичних вартових, захисників племені від ворогів. А ось ще одна цікава версія — “балбал” зображував ворога, який загинув від руки воїна-героя і був похований за певним обрядом для того, щоб в потойбічному світі підносити чашу своєму панові. Тому й стоять “балбали” в степу з чашами, для вічного служіння воїнам-героям.

Велика кількість припущень свідчить про те, що справжнє призначення “балбалів” досі незрозуміло. Великий степ зберігає таємницю.

Достовірно відомо про їхній містичний вплив на людей. Хто б не жив в степу після половців — кам'яних баб шанували і їм поклонялися. Іноді поруч із “балбалами” вчені знаходять скелети, що не виключає і людські жертвоприношення. А в фольклорних збірниках зберігся обряд поклоніння. “Балбалу” клали скибку хліба на плече, розсипали біля ніг зерно, кланялися і промовляли: “*Помилуй нас, бабо. Будемо кланятися ще нижче, тільки збережи нас від біди!*” Навіть у XVIII-XIX століттях, коли селяни зна-

ходили кам'яну бабу, вони тягли її у двір, поклонялися їй, на свята білили і прикрашали стрічками. Що ж за сила вабила християн-слов'ян до половецьких язичницьких “балбалів”? Але таке ставлення зустрічалося не скрізь. Найчастіше кам'яних баб використовували як межові знаки, кутові опори в житлових і господарських будівлях. До них точили коси, сокири і ножі.

Завдяки історик *Дмитру Яворницькому*, збереглися легенди про “балбалів”, які він ретельно записував. За давнім повір'ям, кам'яні баби колись були богатирями-велетнями. Одного разу розлютившись на Сонце, вони стали плювати в нього, за що і були містичною силою звернені в камінь. Але у важкі часи вони оживають і карають своїх кривдників. А за іншою легендою, — знесенні з курганів кам'яні баби самі повертаються на своє місце. Дивно, але навіть в переказах проходить думка про життєву силу, закладену в кам'яному силуетові. І з століттями ця сила тільки наростає.

Найбільша колекція кам'яних половецьких баб знаходиться в лапідарії Краснодарського музею імені Е.Д. Феліціна. Шістдесят дев'ять “балбалів” стоять під навісом у дворі музею серед арабських і скіфських надгробків. І чомусь саме в цій “багатолюдності” особливо відчувається їхня самотність. Вони як тварини, вирвані з рідної стихії і поміщені в клітку, гинучи, мріють про свободу.

Друге за величиною зібрання половецьких баб — шістдесят вісім “балбалів” — знаходиться в Дніпропетровському історичному музеї. Воїни-чоловіки, ошатні горді жінки — вони стоять без всякого навісу під дощем і снігом, в спеку і холод. І те, з чим не зміг впоратися час, здійснюють люди. Заводи, машини, погана екологія — це людина, не поважаючи себе, готова з усім змиритися і все прийняти, а кам'яний істукан відмовляється. “Балбали” повільно руйнуються і болісно вмирають. Немов інопланетні прибульці з непохитним спокоєм дивляться вони на зміну епох, революцій, воєн. Що їм чується під відкритим зоряним небом? Поклик Великого степу, що зберігся в кам'яній пам'яті? Або пісні пішли в небуття кочівників? Все незрозуміло в їх появі, в майстрах, що творили і мріяли, і в їх призначенні.

У Дніпропетровському історичному музеї міститься ще один шедевр кам'яної пластики, аналогів якому в світі немає. Керносівський ідол — антропоморфна стела епохи енеоліту (III тис. до н.е.). Він унікальний у всьому: і старовиною походження, і досконалістю техніки виготовлення, і дивовижними обрисами, і співмірністю пропорцій, і, нарешті, незвичайним багатством зображень на поверхні. Деякі вчені вважають, що кам'яний ідол — протоарійське божество — творець світу, подавач життя і благополуччя. Частина зображень на ньому перегукується з сюжетами міфів індійської літературної пам'ятки “Рігведа”.

Свою назву ідол отримав за місцем знахідки. У 1973 році п'ятеро школярів з села Керносівка (Дніпропетровська область) випадково виявили його

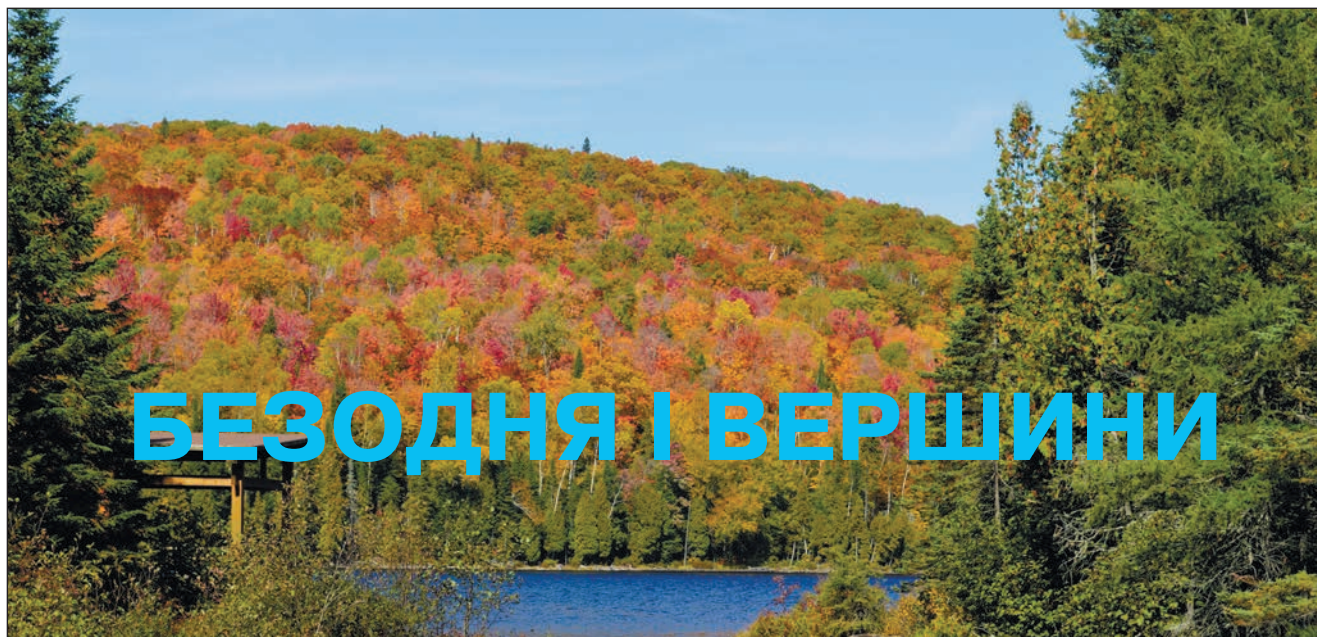
в силосній траншеї. Так древній бог (якщо це бог) отримав ім'я — Керносівський ідол.

У цій невеликій статуї (1,20x0,36x0,24 см, вага 238,5 кг) із сірого пісковика відчувається гармонійність і шляхетність. Права сторона серйозно деформована (залишилася глибока вм'ятина) бульдозером. Ідол представляє собою прямокутну, достатньо об'ємну плиту (скоріше, навіть блок) із невеликим виступом зверху — головою. Всі чотири сторони блоку покриті численними малюнками, зображеннями, виконаними в техніці невисокого рельєфу. На них зображені зброя, металеві знаряддя праці, сюжети полювання і ритуальних танців, коні, собаки, закодовані календарі, меандровий візерунки, різні таємничі знаки і магичні символи. З боків голови виступають невеликі вуха з заглибленням в центрі. Обличчя видовжене, з виступаючим підборіддям, низько опущеним на груди. Глибоко посаджені очі, невеликий ніс, міцно стиснутий рот, опущені вуса, руки, які він притискає до правого боку грудей або хоче піднести до обличчя. Погляд гострий, пронизливий. Залежно від падаючого світла то байдуже, то уважно вивчає. Як і “балбали”, цей ідол залишає дивне відчуття власного, окремого життя, що тече в кам'яному тілі, незалежно від часу і епох.

Великий науковий інтерес викликає той факт, що в Керносівському ідолі об'єднані в цілісну композицію усі відомі раніше елементи: фалічна сцена, сцена полювання, космогонічні уявлення, символи влади. Хто його творець? Яку ідею вкладав у своє творіння? Що хотів передати нащадкам?

Керносівський ідол із великим успіхом виставлявся в Італії, Москві (була навіть зроблена спроба залишити його там) та в інших країнах. Йому надавали окремий зал, особливу підсвітку, оточували благоговінням і повагою. І дивний ідол з мінливим виразом обличчя і нерозгаданими малюнками спостерігав за нащадками тих, хто його створив. Він прийшов з епохи неолітичної революції, коли людство зробило гігантський стрибок у своєму розвитку. Він один із небагатьох свідків зародження тваринництва, землеробства, ткацтва, гончарства, металургії, виробництва зброї. Але, мабуть, було щось ще, про що ми не знаємо. Адже кам'яне тіло крім відомих зображень зберегло таємничі малюнки, сенс і значення яких досі не розгадані. Він, немов машина часу, сконцентрував загадку епохи перших революціонерів.

Але в історичному музеї відчуття подорожі в часі взагалі відсутнє. Керносівський ідол загублений серед багатьох інших експонатів, що тиснуть одне до одного в маленькому залі, де й людям не завжди вистачає місця. Для нього немає спеціального підсвічування, що підкреслює кам'яну давню красу, немає окремого залу, шанування і благоговіння. Він похмурий. Йому не вистачає світла і свободи. Та ж розгубленість почуттів і в кам'яних бабах. Не від світу цього, дивні і чужі, вони притягують до себе, мов магніт. Широко посміхаючись або похмуро дивлячись спідлоба, вони виконують, напевно, своє найголовніше призначення — зберігають таємниці Великого степу. ■

Уривок із неопублікованої книги
 “Безодня і вершини” (спогади, поезії і живопис)

Богдан Мацелюх, доктор біол. наук, член-кореспондент НАН України

Ярослав Мацелюх, художник, письменник

За релігійними уявленнями людей можна віднести до трьох основних груп: віруючих (ідеалістів), атеїстів (матеріалістів) і дуалістів, що займають проміжне становище між цими двома попередніми групами. Згідно з беззастережним переконанням віруючих, Бог, світовий розум або ідея є творцями Всесвіту, усіх речей і явищ об’єктивної дійсності. Натомість матеріалісти вважають матерію первинною, а свідомість і дух — вторинними. Дуалісти стверджують, що Бог і фізична матерія із самого початку є незалежними субстанціями, які нерозривно пов’язані між собою і знаходяться у постійній взаємодії. Три найбільші світові релігії охоплюють віруючих людей: християнство, іслам і буддизм.

Десь у трьохлітньому віці мене (Богдана Мацелюха — ред.) охрестив священник у сільській греко-католицькій церкві. Від того часу разом із батьками і родичами я відвідував церковні богослужіння в рідному селі Цетуля на Львівщині у святкові дні. Проживаючи в Києві від 1960 р., я не регулярно ходжу до греко-католицької церкви Святого Василя Великого на Вознесенському узвозі, в якій також оформив свій шлюб з дружиною Дарією. В принципі, відношу себе до людей, які за об’єднання Української православної церкви Київського патріархату і Української православної автокефальної церкви у єдину Помісну українську православну церкву і перейменування УПЦ МП в російську церкву. Я навіть за об’єднання Греко-католицької і Православних церков в єдину церкву, але це майже неможлива подія на сьогоднішній день як із-за зовнішніх, так і внутрішніх причин.

Не можу себе віднести до беззастережно віруючої людини, у якої не повинно бути найменших сумнівів щодо походження Всесвіту і абсолютної справедливості і правдивості Біблії.

Як учений, я стараюся критично аналізувати усі факти і явища на основі останніх досягнень науки і поєднати релігію з наукою.

Є два основних закони об’єктивної дійсності: *закон збереження маси і енергії* і *закон єдності і боротьби протилежностей*. Якщо первинним був Бог чи всесвітній розум, то для виникнення Всесвіту необхідно було частину розумової, божественної субстанції трансформувати в первинний згусток матерії та енергії перед т. зв. Великим вибухом, оскільки щось з нічого не виникає. Отже, з моменту зародження Всесвіту Бог і матерія знаходяться в нерозривній єдності і взаємодії. Бог створив закони будови і розвитку матерії та енергії і далі не втручається в хід історичного розвитку Всесвіту. Можливе також корегування цих законів у процесі розвитку Космосу в разі потреби.

У Всесвіті і в самій людині, як складовій мікрочастинці останнього, іде постійна боротьба нерозривно поєднаних протиріч: матерія і антиматерія, гравітація і антигравітація, ядерний синтез і вибух, душа і тіло, життя і смерть, асиміляція і дисиміляція, спадковість і мінливість, добро і зло, вірність і зрада, любов і ненависть, духовність і матеріальність, ...бог і антибог. Це не означає, що одна сторона є позитивною, а друга — негативною в людському розумінні. Вони рівноцінні і незамінні, але протилежні за суттю в одному цілому. Наприклад, на перший погляд, життя — прекрасне явище на Землі, а смерть — щось страшне, жорстоке і небажане. А насправді вони не можуть існувати одне без одного. Якщо б не було смерті рослин, тварин і людей та їх перетворення мікроорганізмами на прості вихідні органічні і неорганічні сполуки, то Земля була б завалена живими організмами і життя стало б нестерпним і неможливим.

Життя на основі сучасних уявлень з'явилося на Землі в глибинах океанів біля термальних джерел у вигляді мікроорганізмів або могло бути занесеним на нашу планету із космосу у вигляді останніх за допомогою комет. Матрицею для збереження і мінливості спадкової інформації усіх форм життя стала двоспіральна молекула ДНК. Завдяки мутаційним змінам різних генів і постійної дії природного добору вижили організми, які були найсильнішими і найбільш пристосованими до конкретних умов довкілля. Ця закономірність еволюції, вперше відкрита **Ч. Дарвіном**, суперечить креаційній теорії, згідно з якою всі живі організми були створені одночасно і в завершеному вигляді. Але вона анітрохи не суперечить поняттю бог, який сотворив ДНК як матеріального носія спадковості і мінливості. Структурно-функціональні блоки ДНК в процесі еволюції використовувалися для побудови нових і більш складних організмів внаслідок збільшення розмірів геномів. Як це не дивно, але ДНК сучасної людини на 98 % подібна до ДНК шимпанзе. Предки мавп і людей розійшлися в процесі еволюції 5–7 мільйонів років тому.

Первісні люди вперше з'явилися в Африці і потім розселилися по всьому світу. Інша і менш правдоподібна теорія стверджує, що люди могли появитися в різних частинах нашої планети. “Мітохондріальна Єва” жила в Африці приблизно 200 тисяч років тому. Порівняльний аналіз мітохондріальної ДНК, яка передається по прямій лінії від матері до дитини, а також чоловічої Y-хромосоми сучасних і древніх людей дозволив зробити висновок, що ще до виходу з Африки, біля 60–70 тисяч років тому, популяція древніх людей розділилася на три групи — екваторіальну, азіатсько-американську й європейську.

Три групи незаперечних артефактів дають можливість простежити за міграцією перших людей: кераміка, мова і древня ДНК. Перша хвиля міграції людей зі Сходу в Західну Європу відбулася 45 тисяч років тому. Це були мисливці-збирачі, які замінили місцевих неандертальців та інших архаїчних людей. Друга група людей, які почали займатися обробкою землі, прибула із Середнього Сходу близько 8 тисяч років тому і замінила мисливців-збирачів або змішалась з ними. І, нарешті, третя міграція людей прийшла в Західну Європу 4500 років тому, принісши з собою таку технологічну новинку як колесо і одомашненого коня, а також древню ДНК і мову, що стала попередницею багатьох сучасних мов. Це були представники так званої Явної культури, які проживали навколо Чорного і Каспійського морів наприкінці мідного і раннього бронзового віку і принесли з собою на нові території Західної Європи частину родини індоєвропейських мов, яка потім розвинулася в слов'янські, німецьку та в інші північноєвропейські мови.

Геноми сучасних європейців, у т.ч. норвежців, шведів і литовців, споріднені в тій чи тій мірі з ДНК древніх європейців. Міграція наших предків з Північного Причорномор'я в Межиріччя і далі аж до Індії знаходить своє підтвердження в найбільшій подібності санскриту до сучасної української мови,

ніж до інших індоєвропейських мов. Найдавнішу цивілізацію створили шумери у 4–3 тисячолітті до н.е. в Месопотамії. Вони вперше винайшли письмо у вигляді клинопису на глиняних табличках, які збереглися до наших днів. “Поема про Гільгамеша”, правителя Урука, містить легенди про створення світу, перших людей і світовий потоп, які пізніше переписали з незначними змінами творці Біблії після виходу юдеїв із Вавилонського полону. Значно пізніше з'явилися героїчні епоси “Махабхарата” (1 тис. до н.е.) та “Іліада” (700 р. до н.е.).

Біля Мелітополя знаходиться Кам'яна могила, наскальні зображення якої шумерологи вважають давніми письментами дошумерського періоду (8–3 тис. до Р.Х.). Шумерський Бог-творець Енліль пізніше трансформувалася в біблійного Еллоя і слов'янського Леля. Біблійний рай (єдем) існував реально для древніх мисливців-збирачів на території Межиріччя, нижче з'єднання чотирьох рік Євфрату, Тигра і ще двох висохлих рік, яка була затоплена водою Перської затоки після танення льодовиків і підняття рівня моря. Рай у вигляді багатства різноманітних їстівних плодів і фруктів закінчився, і довелося древнім людям обробляти менш родючу і засушливу землю в поті чола, щоб вижити і продовжити життя у потомках.

Сьогодні людина досягла найвищого ступеня розвитку серед усіх живих організмів, здобувши як позитивні епітети “чудо світу”, “вінець природи”, “окраса Всесвіту”, “богоподібна”, так і негативні за **Ф. Ніцше** як “деградована”, “біологічно збиткова тварина”, “хвороба Землі”. Одним словом, людина двоїста, оскільки в ній борються протилежності, і щойно приведені характеристики є крайніми амплітудами маятника між душею і тілом. Сьогодні людина знаходиться в ноосфері за **В.І. Вернадським**, біосфері ХХІ століття, в якій вона повинна підтримувати строгий і цілеспрямований розвиток останньої, втручаючись в хід геохімічних і природних процесів як потужна сила. На превеликий жаль, вона хоче бути незалежною від навколишнього середовища, знищуючи незайманість природи і забруднюючи довкілля шкідливими відходами виробництва, що може привести до глобальної екологічної катастрофи.

Іншим дуже небезпечним руйнівним фактором на нашій планеті є агресивні і майже постійні війни за панування над світом, за підземні поклади стратегічної сировини, за родючі землі і дешеву робочу силу, які при наявності ядерної зброї можуть призвести до загибелі сучасної цивілізації. Організація об'єднаних націй (ООН) і Рада безпеки ООН виявилися безсилями в запобіганні та ліквідації збройних конфліктів, розв'язаних агресором наперекір прийнятим міжнародним договором. Яскравим прикладом може бути агресивна війна Росії проти України і безрезультатні спроби Ради безпеки покарати явного злочинця.

Vis vim vi pellit (сила силу силою перемагає). Клином клином вибивають. Хто мечем воює, той від меча і загине. Незаперечна істина у всі історичні часи.

А яке насправді покликання чи призначення людини на Землі або сенс її існування?

Кожна людина повинна повністю розкрити і реалізувати свої здібності, оволодівши конкретною професією у житті в процесі навчання. А вроджені таланти чи здібності бувають різноманітними, які можуть принести суспільству як користь, так і шкоду. Люди бувають схильними як до добрих, так і злих вчинків. Є добрі і злі генії, творці і руйнівники, чесні і обманщики, вірні і зрадливі, працьовиті і ледарі, жертвовники і злодії, життєлюбів і вбивці.

Люди повинні бути відповідальними за свої вчинки і гідно пройти випробування долі. Вони повинні зазнати справжньої любові, яка звеличує духовно, віддати свої сили і знання на користь народу і батьківщини, проявляти гуманізм у думках, словах і вчинках.

Людина повинна виконати найбільше завдання, покладене на неї природою — вижити і продовжити свій рід у дітях і онуках. Людина — унікальна істота, яка може осмислити себе як творця в широкому розумінні слова. Одним словом, людина повинна бути щасливою і задоволеною прожитим життям. А в дійсності часто буває навпаки: скільки випробувань і мук вона зазнає на своїй тернистій і кам'янистій стежині. Чи вдасться *Homo sapiens* виконати свою історичну місію на Землі, — покаже недалеке майбутнє. Будемо оптимістами. *Contra spem spero*.

Генетично люди різні. В процесі еволюції люди накопичили у своєму геномі масу різноманітних рецесивних і домінантних мутацій, — корисних, нейтральних і шкідливих. Сьогодні існує дуже багато спадкових захворювань, які передаються батьками дітям. Генетика і медицина ще не в силі виправити дефекти в молекулі ДНК і тим більше — запобігти появі нових спадкових захворювань, викликаних фізичними, хімічними і біологічними факторами. Кожна людина унікальна.

Немає двох подібних людей на планеті, крім однойцевих близнят. За будь-якою тілесною, фізіологічно-біохімічною чи психічною ознакою люди утворюють безперервний кількісний ряд, від найбільш виражених кінцевих типів до проміжних варіантів. Є високі ростом і малі, тілесно повні і худі, холерики, флегматики і меланхоліки, оптимісти і песимісти, схильні до туберкульозу, гіпертонічної хвороби, виразки шлунка, онкологічних захворювань, діабету, алергії, алкоголізму, наркоманії та психічних захворювань. Є вбивці, злодії, владолобні маніяки, гвалтівники, сексуальні збоченці, мазохісти, казанови, монахи, обманщики, пристосуванці. Ряд можна продовжити. Людське суспільство подібне на різнокольорову мозаїку — від гарячих, теплих і приємних кольорів до холодних, чорних і непривітних. Все перемішалось і бореться за своє існування. Тюрми, психічні лікарні і монастирі актуальні сьогодні ще більше, ніж у минулому.

Ніколи не було і ніколи не буде раю на землі, бо така двоїста природа людини і така різноманітна суть життя. Еволюція життя на землі іде широким фронтом, творить безліч різноманітних форм і вибирає в конкретних умовах кращих.

Воля до влади, як відмічають філософи, притаманна тваринам і людині, і вона проявляється на різних рівнях суспільної організації — від невеликих колективів у дитячому садочку і в школі до політичних партій, організацій, урядів, держав та їх блоків. Вона, мабуть, закладена в генах ДНК...

Всі ці “місцеві” клопоти людей на Землі виглядають дріб'язковими перед проблемами Космосу. Сонце пройшло половину шляху своєї еволюції. Залишилось ще 5 мільярдів років, поки весь водень в його надрах не перетвориться в гелій, і тоді Сонце збільшить свій діаметр і спершу перетвориться на червоного гіганта, здатного випалити все на Землі і перетворити її на гарячу пустелю, подібну до теперішньої Венери. Пізніше сонце перетвориться на білого карлика, остигне, і Земля покриється льодом.

Людині доведеться загинути або покинути свою колиску Землю і переселитися на іншу планету. Поки що технічні можливості цього не дозволяють. Навіть потужний двигун ракети, який забезпечить їй швидкість світла, не доставить людину протягом сотень і тисяч років польоту до бажаної мети.

Планети з аналогічними характеристиками Землі, придатними для життя, ймовірно, не існує в космосі. Якщо й існує, то долетіти до неї буде неможливо. Людина мільйонами років адаптувалася до земних умов. Навіть на недалекому від Землі космічному кораблі в умовах невагомості розчиняється кальцій кісток. Гравітація, як один із чисельних факторів, брала безпосередню участь у формуванні сучасної людини. Виглядає, що Земля — наш єдиний оазис і зберегти його до останнього “подиху сонця” — найважливіше завдання людини. Попереду — ще багато мільйонів років можливого мирного життя на нашій матері-Землі. Все залежить від нас самих. Бережи нас, грішних, праведний Боже! *Fiat voluntas tua!* Хай діється воля Твоя!

І, нарешті, ще одна, невтішна для нас картина, чекає Всесвіт через 50 мільярдів років — перетворення всіх небесних тіл в розсіяний газ із найменших частинок матерії внаслідок прискореного розширення космосу. А що буде далі? Які закони пануватимуть? Розум людини дає їй можливість вижити в конкретних умовах довкілля, але не спроможний розкрити таємницю Всесвіту в силу своєї обмеженості і недосконалості. Людині важко зрозуміти суть понять “вічність” і “безмежність” із-за страшного обмеження її існування в мізерному часі і просторі. Людина, хоч і подібна в якійсь мірі до Бога за твердженням Біблії, але ніколи не зможе перетворитися в повноцінного Вседержителя неба і землі. Людській гордині, на жаль, важко змиритися з цією істиною.

Все ж таки, — що далі? Знову молекули газу будуть конденсуватися у неймовірно щільний згусток матерії та енергії з наступним повторним вибухом і еволюцією чергового Всесвіту? Все знову стане на круги своя, і почнеться чергове коло? Бог і антибог знову кинуть кості і почнеться наступний сеанс гри? Нам не дано про це довідатися. Може, так і краще для нас. Не цікаво знати наперед свою долю. ■